

Winkelen in Amsterdam

3

- Discussie over **misvattingen** in methodes
- **Sieraden** in de Gouden Eeuw
- Hoe behandel je **migratie** bij geschiedenis?

Voor u ligt een kersverse Kleio. We zijn als vereniging en redactie natuurlijk erg trots op dit mooie blad. Maar achter de schermen zijn we druk bezig om Kleio en de VGN ook op het web meer zichtbaar te maken. Op dit moment worden alle oude jaargangen van Kleio gescand en getagd, zodat we u straks een compleet archief kunnen bieden van alle artikelen die er de afgelopen tientallen jaren zijn verschenen. Daarmee wordt Kleio in één klap de grootste online bron voor artikelen over geschiedenis en onderwijs. We houden u op de hoogte!

Een kleinere stap op digitaal gebied is dat wij sinds kort op Twitter te vinden zijn. Volg ons op @gsonderwijs voor het laatste geschiedenisnieuws, voorproefjes uit de komende Kleio, ontwikkelingen op het gebied van examens en natuurlijk veel links naar leuke bronnen of bruikbare mediatools.

Ook in deze papieren Kleio krijgt u tips om uw les met digitale tools te verrijken. Docent Bart de Boer vertelt in Kleio Digitaal enthousiast over het gebruik van bijvoorbeeld Socrative. Ook houdt hij op een makkelijke manier contact met zijn leerlingen via Facebook en Twitter. Tot slot gaat de discussie over fouten in schoolboeken in dit nummer verder. Dick Berents schrijft een vervolg op zijn bevindingen en Ton van der Geugten reageert hierop vanuit zijn expertise als auteur en voorzitter van de VvEA.

Juul Lelieveld
eindredacteur

Contributie 2014

- Lidmaatschap VGN € 75,-
- Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie

Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans

voorzitter (CEVO, basisonderwijs, commissie Pabo)

Maud Knook

penningmeester

Martin Bezemer

(commissie vmbo)

Vincent Loth

(KNHG, vwo)

Hellen Janssen

(commissie havo/vwo)

Marcel Nonhebel

secretaris (didactiekcommissie)

Colofon

Kleio is een uitgave van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis.

Hoofredactie

Daan Schuijt

hoofredactie@vgnkleio.nl

Eindredactie

Annemiek de Groot, Juul Lelieveld,

Richard de Rooij

redactie@vgnkleio.nl

Redactie

Daan van Leeuwen, Bart Lodder,
Bianca van der Molen, Lisa Oskamp,
Ramses Peters, Nicole van der Steen,
Hans Vermeer, Ben Vriesema

Medewerkers

Edith van Gameren, Ton van der Schans

Vormgeving

Bianca Emanuel Magazine Design,
Overveen

Fotografie leerlingen

Saskia Lelieveld

Redactieadres

Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede

Druk

Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

Advertentie aqisitie

Lottie Pohlmann
06 - 491 054 49
lottiepohlmann@yahoo.com

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen naar redactie@vgnkleio.nl.

Website

www.vgnkleio.nl

Twitter

[@gsonderwijs](https://twitter.com/gsonderwijs)

4

4 Waar winkelen Amsterdammers?

Inzicht in de winkelstraten van historisch Amsterdam - Clé Lesger

12 Leestafel Eerste Wereldoorlog

Twaalf (op)nieuw verschenen boeken over de oercatastrofe - Jan van Oudheusden

20 Asterix en de geschiedenis

De vrolijke verbeelding van de Romeinse tijd
Jaap Torenhaar

26 Hoe hardnekkige misvattingen blijven bestaan

Over fouten in schoolboeken - Dick Berents

29 Bastille wél bestormd

Een reactie op 'Onhistorische geschiedenis'
Tom van der Geugten

34 Blingbling in de Republiek

Sieraden onderzoeken met boedellijsten en schilderijen
Oscar Gelderblom en Nathalie Lagoutte

38 'Ieder volk heeft een gouden eeuw'

Leerlingen duiken in historie ander land - Joke Noordstrand

44 Migratie is niet van één vak

Met vakconcepten plan je een les die ertoe doet
Uwe Krause, Robert Boonstra, Hans Palings, Gijs van Gaans
en Theo Peenstra

50 De grijze zone van normaliteit en complexiteit

Onderzoek, pedagogie en musealisering van dadergedrag bij collectief geweld - Christophe Busch

60 Een nieuwe Koude Oorlog?

De achtergrond bij de strijd tussen Rusland en Oekraïne
Lisa Oskamp

26

34

50

24

- 10 Pieter Steinz
... en de geschiedenis
- 16 Museum Scheepvaartmuseum
- 24 Dier De olifant
- 33 Boeken
- 40 Rijksmuseum
- 42 Kleio in de klas Staatsmijnen
- 49 Webrecensie BWN
- 58 Digitaal Bart de Boer
- 64 Recensies
- 69 Column Ton van der Schans
- 70 Kleiokrant
- 72 Column Edith van Gameren

Foto cover:
Amsterdamse uit-
dragerij, zestiende
eeuw. Bijzondere
collecties,
Universiteit van
Amsterdam.

Waar

winkelen Amsterdammers?

Inzicht in de winkelstraten van historisch Amsterdam

Clé Lesger is als sociaaleconomisch historicus verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Zijn boek *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* verscheen eind 2013. Hij onderzocht waarom winkels gevestigd zijn op bepaalde plaatsen in de stad en hoe het exterieur en interieur in de loop der tijd veranderd is.

Lisa Oskamp sprak met hem over de totstandkoming en de inhoud van zijn boek.

Lesger vertelt dat hij al lange tijd interesse heeft in de detailhandel. 'Ik heb veel geschreven over de economie van Amsterdam en toen viel me al op dat er eigenlijk zo weinig bekend is over de detailhandel, terwijl het wel een heel grote sector is, zeker in de vroegmoderne tijd. Ik verbaasde mij daarover, want ik dacht dat er al veel over onderzocht zou zijn in Nederland. Daarnaast kom ik uit een familie van detailhandelaren. Ik had altijd al het idee dat ik daar een keer wat mee moest doen. Uiteindelijk ben ik ruim vijf jaar bezig geweest met dit boek. Het is in die zin flink uit de hand gelopen, maar ik dacht: nu wil ik het goed doen ook!'

Toegankelijkheid

'Ik ben heel erg geïnteresseerd in de locatiepatronen van winkels. Op wat voor locaties zitten winkels, en waarom zitten ze juist daar? Verandert dat in de loop van de tijd? Later bedacht ik me dat ik ook meer wilde weten over hoe het uiterlijk en het interieur van winkels is veranderd. In eerste instantie wilde ik dit op basis van bestaande literatuur doen, maar er bleek vrijwel niets over geschreven te zijn. Daarom heeft mijn vraagstelling zich verbreed tijdens mijn onderzoek.' De culturele kant van het winkelbedrijf komt echter niet in de studie voor. 'Nee, die kant heb ik eruit gelaten. Ik doe meer de hardware: waar zitten de winkels en hoe zien ze eruit?'

Om het verband tussen de locatie van een winkel en de toegankelijkheid van deze locatie aan te tonen, mocht Lesger gebruik maken van een door *University College London* ontwikkelde technologie: *Space Syntax Analysis*. 'Met dat computerprogramma kun je meten hoe bereikbaar straten zijn binnen het stedelijk

landschap. Niemand had dat ooit gedaan voor historisch Amsterdam. Er kwam uit dat de plaatsen waar heel veel winkels zitten ook de goed bereikbare stukken in de stad zijn. Het bevestigde dat toegankelijkheid de belangrijkste beslissing is die genomen wordt als je ergens een winkel vestigt.' Gelukkig maar, want Lesger geeft toe dat een ander resultaat niet eenvoudig te verklaren zou zijn. 'Er werd wel gezegd dat toegankelijkheid belangrijk was, maar ik heb dat door dit programma meer kunnen onderbouwen dan tot nu toe gebruikelijk was. Zo wilde ik bijvoorbeeld toetsen of je winkels in dagelijkse behoeften in de vroegmoderne tijd door heel Amsterdam aantreft. In de theorie wordt namelijk gezegd dat er twee soorten winkels zijn: winkels in dagelijkse behoeften en winkels in duurzame goederen. Voor duurzame goederen wil iedereen wel een stukje lopen of in een latere periode een stukje fietsen of met de tram, ►

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

De best bereikbare straten in het Amsterdam van 1585. Clé Lesger/*Space Syntax Analysis*. Linkerpagina: Amsterdamse uitdragerij, zestiende eeuw. De oudste (bekende) afbeelding van een Amsterdamse winkel. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam.

maar voor de dagelijkse behoeften geldt dit niet. Dit betekent dat winkels in dagelijkse behoeften door de hele stad moeten zitten. Ik heb dit voor de vroegmoderne tijd onderzocht door naar de bakkers te kijken, omdat deze groep het best gedocumenteerd is. Bakkers hadden namelijk een redelijk inkomen en daarom waren ze belastingplichtig. Bakkers waren toen inderdaad door de hele stad te vinden. Via *Space Syntax Analysis* kon ik aantonen dat zij zich onder meer vestigden aan radiaalstraten waar de bereikbaarheid goed is en de vastgoedprijzen lager zijn dan aan bijvoorbeeld de hoofdwinkellussen.'

Winkelcentra

'De stelling van het boek is dat het straten-netwerk, dus de ruimtelijke structuur van de stad, een enorme invloed heeft op het locatie-gedrag van winkeliers en feitelijk ook op het uiterlijk en het interieur van winkels. Het is namelijk zo dat in de drukste winkelstraten

**'Alles lijkt juist zijn weg te vinden als het gewoon doorrommelt
en er geen plannen gemaakt worden'**

meer druk op de winkeliers is om hun winkel voortdurend aan te passen aan de nieuwste mode en mee te gaan met de trends. Die druk is minder groot in wijken en straten die perifeer liggen en in die winkelstraten zie je allerlei veranderingen veel later doordringen. Dat laatste kon ik mooi zien in de winkel van mijn grootvader en vader. Deze bevond zich

in de Nieuwe Leliestraat, in de Jordaan. In de eerste helft van de twintigste eeuw hing het hele assortiment aan textielwaren daar nog aan de muren, het plafond, aan rekken en in de etalage. Dat paste totaal niet bij het nieuwe beeld dat in de Kalverstraat ontstaan was over hoe een etalage eruit moest zien, namelijk thematisch en niet te vol.

De grote breuk in bewinkelingspatronen was de Tweede Wereldoorlog. Het beleid van de overheid ging voortaan uit van geconcentreerde winkelcentra in plaats van winkelstraten. Deze winkelcentra zogen winkels weg, maar niet uit de oude binnenstad. Het viel mij op dat overheden heel moeilijk kunnen voorzien welke kant de ontwikkelingen op gaan. Zo heeft de stedelijke overheid vooral in de twintigste eeuw heel radicaal ingegrepen in de stad. Denk maar aan de sloop van de voormalige Jodenbuurt en de doorbraak van de Wibautstraat en de Weesperstraat. Hierdoor is het weefsel van de straten zo kapot gemaakt dat de winkel-functie daar nooit meer is teruggekomen. Ik realiseer mij nu steeds meer dat je als overheid heel voorzichtig moet zijn met grootschalige ingrepen. Je ziet dit ook in de Jordaan en in de Negen Straatjes in de grachtengordel. Ooit werd er gezegd: "Weg met al die winkeltjes, want ze zijn te klein, je kunt er niet met de auto komen en er zijn geen parkeergarages." Het idee was dus dat alle winkels zouden verdwijnen en dat iedereen alleen nog maar naar de binnenstad en de winkelcentra in de nieuwe wijken zou gaan. Maar zie: de dwarsstraten in de Jordaan en de Negen Straatjes

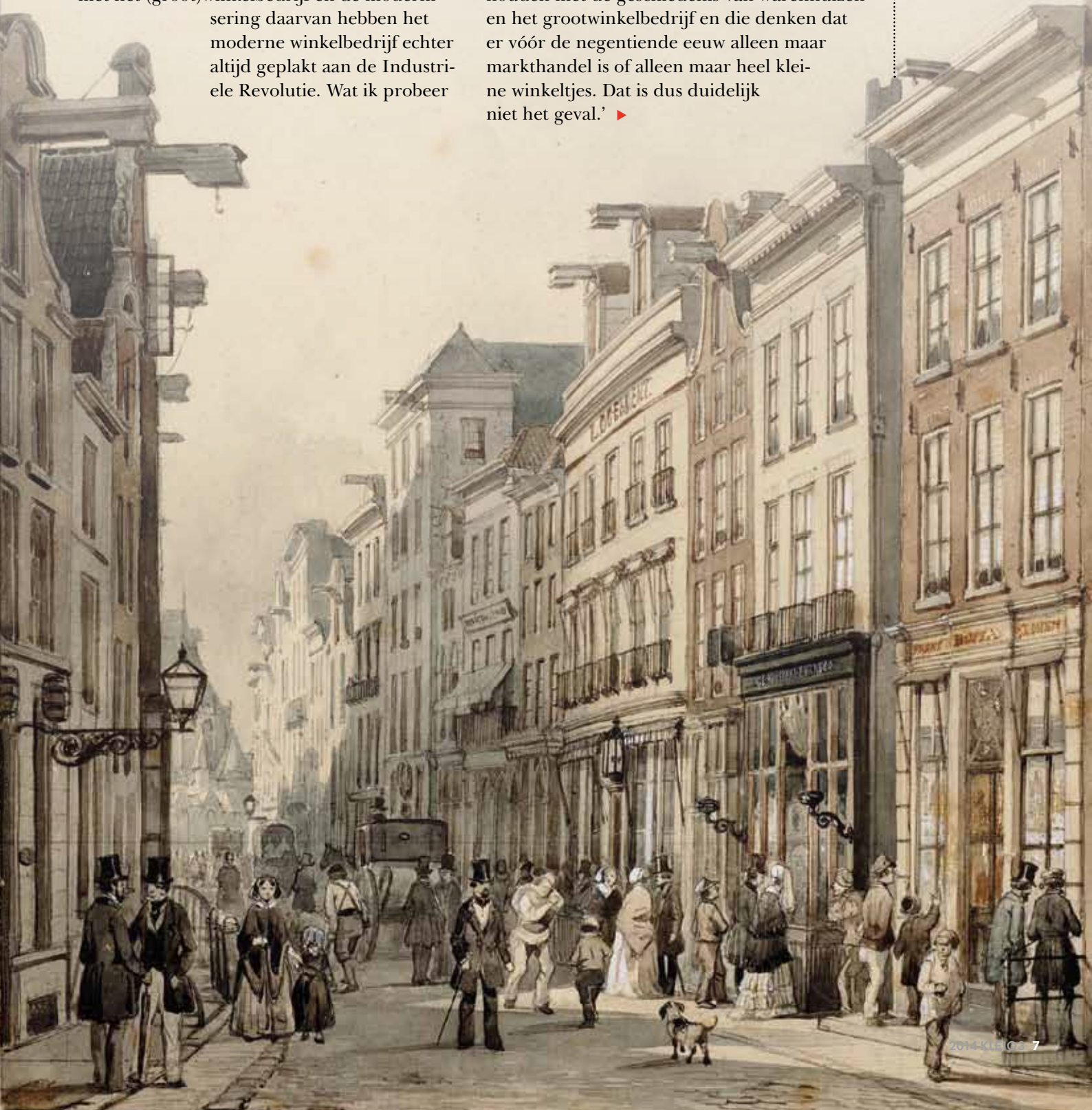
in de grachtengordel worden tegenwoordig overlopen door mensen die daar komen winkelen. Dat is nooit van tevoren bedacht. Het lijkt zo te zijn dat alles juist zijn weg vindt als het gewoon doorrommelt en er geen plannen gemaakt worden.'

Snel modern

Het boek kan geplaatst worden in een breder wetenschappelijk debat. 'Er is vooral veel onderzoek gedaan naar detailhandel in Engeland. De mensen die zich daar bezighouden met het (groot)winkelbedrijf en de modernisering daarvan hebben het moderne winkelbedrijf echter altijd geplakt aan de Industriële Revolutie. Wat ik probeer

aan te tonen is dat het daar eigenlijk niet zoveel mee te maken heeft, maar veel meer met de omvang van de stad. Zo ontstond er in Amsterdam al in de zeventiende eeuw een winkelpatroon waarvan ze in heel veel andere steden betogen dat het pas in de negentiende eeuw kon ontstaan door de groei die deze steden doormaakten vanwege de Industriële Revolutie. Een tweede debat dat in Engeland speelt, gaat over de zogenaamde achterlijkheid van het winkelbedrijf vóór de negentiende eeuw. Er zijn historici die zich daar bezighouden met de geschiedenis van warenhuizen en het grootwinkelbedrijf en die denken dat er vóór de negentiende eeuw alleen maar markthandel is of alleen maar heel kleine winkeltjes. Dat is dus duidelijk niet het geval.' ►

De Kalverstraat
bij de Dam, 1850.
Stadsarchief
Amsterdam.

Interieur van een apothek in de zeventiende eeuw. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam.

De wetenschappelijke wereld heeft nog niet gereageerd op het onderzoek van Lesger, omdat het simpelweg nog te recent is. De historicus verwacht niet dat er iemand komt met een totaal andere visie op de zaak. 'Het kan wel zijn dat iemand vindt dat ik te veel de nadruk heb gelegd op een bepaald aspect. En natuurlijk heb ik niet alle wijken en straten van Amsterdam onderzocht, maar een selectie gemaakt van enkele typerende delen van de stad. Ook daar kan discussie over ontstaan.'

Failliete winkels

Om uitspraken te kunnen doen over het interieur van winkels in de vroegmoderne tijd heeft Lesger vooral gebruik gemaakt van twee typen bronnen: afbeeldingen en het archief van de Desolate Boedelkamer. 'Ik heb geprobeerd om die twee voortdurend te vergelijken om te zien of ik zaken die ik op afbeeldingen aantrof ook tegenkwam in die Desolate Boedelkamer. Gelukkig gingen er heel veel winkeliers failliet in Amsterdam. Dus ik heb talloze boedels gevonden.' Het gaat hier alleen wel om winkeliers die failliet zijn gegaan,

'Gelukkig gingen er veel winkeliers failliet, dus ik heb talloze boedels gevonden'

oftewel winkeliers die blijkbaar iets verkeerd hebben gedaan. Hoeveel waarde kunnen we dan hechten aan deze bron? 'Het zijn de enige bronnen waarin iets gezegd wordt over het interieur van winkels. Het was echt zo dat de notaris of een klerk binnen kwam lopen en dan begon te beschrijven "aan de rechterwand staat een kast, en in die kast zit een la en in die la zit zoveel el lint en in de tweede la zit dit en daar zit dat". Alles werd heel nauwkeurig beschreven, omdat het document bedoeld was om de schuldeisers tevreden te stellen. Alleen als bleek dat veel spullen al eerder uit de winkel waren gehaald, heb ik die winkel buiten beschouwing gelaten. Sommige faillissementen zijn zo compleet beschreven dat ik er wel blind op durf te varen dat er gewoon niet meer in een winkel gestaan kan hebben. Dat bleek vaak te matchen met wat ik op de afbeeldingen vond. Toch blijft het uiteraard zo dat deze bronnen een beperking hebben.' Om betrouwbare informatie uit afbeeldingen te halen, heeft Lesger alles opgenomen en gebruikt wat in de Beeldbank van Amsterdam (en elders) te vinden was en betrekking had op winkelstraten en winkels, zowel exterieurs als interieurs. 'Ik heb geprobeerd om eerlijk te zijn door geen afbeeldingen eruit te laten waarvan ik dacht: "Hé vreemd, wat is hier aan de hand?" Dus wat in het boek te zien is, is een behoorlijke doorsnee van wat er te vinden is op dat gebied. De mooiste prenten vond ik trouwens in een boek over het Wederdopers-oproer. De oudste prent die ik ben tegengekomen van een winkel in Amsterdam stond daarin. Een van de meest opvallende bevindingen

van het onderzoek is de grote continuïteit in winkelstraten. De straten die in de zestiende en zeventiende eeuw een belangrijke winkel-functie hadden, hebben dat vrijwel allemaal nog steeds. Alleen de Warmoesstraat, tot het midden van de zeventiende eeuw veruit de belangrijkste winkelstraat van Amsterdam, heeft die positie moeten overdragen aan de Kalverstraat.'

Oude troep

'Voor het meer recente verleden had ik niet verwacht dat de aantrekkelijkheid en het succes van een aantal Amsterdamse winkelbuurten en winkelstraten zo sterk te maken had met het aarzelende beleid van de gemeentelijke overheid na de Tweede Wereldoorlog. Een tijd lang werd in Amsterdam Rotterdam tot voorbeeld gesteld, want daar zouden ze gewoon een nieuwe stad vanaf de tekentafel opbouwen. Kort na de oorlog zeiden ze daar al "we zijn gebombardeerd, nu kunnen we een moderne stad maken". Ondertussen werd er in Amsterdam geroepen: "Wat een oude troep, al die krappe straatjes, die Kalverstraat is toch hopeloos, het is daar smal en het waait er altijd." Maar uiteindelijk is er niet groot-schalig ingegrepen. Gelukkig maar.'

'We zijn gebombardeerd, nu kunnen we een moderne stad maken'

Ook de Jordaan maakte een interessante ontwikkeling door. In reisgidsen uit de jaren vijftig wordt het een "vreselijke pauperbuurt" genoemd. De overheid ging zich met deze wijk bemoeien en stuurde allerlei beleidsmedewerkers om met de bewoners te praten. Toen de bewoners echter merkten dat het iemand van de gemeente was, zwegen ze. Ze stonden daar allemaal argwanend tegenover de overheid, want ze waren als de dood dat ze meer belasting moesten betalen. Die lui van de gemeente schreven dat niemand zijn mond opendeed. Ik moet zeggen dat ik dat wel herken. Na die tijd maakte de Jordaan een ontwikkeling door naar de populaire en ook dure buurt die het tegenwoordig is. Wat mij altijd opvalt, en ik kom uit die buurt dus ik ken hem al lang, is dat daarbij heel erg wordt vastgehouden aan het idee van een gezellige ouderwetse volksbuurt. Maar dat is het natuurlijk allang niet meer. Ook de winkels verraden dat er een ander soort bewoners te vinden is dan voorheen.'

Japanse steden

Is het onderzoek van Lesger ook besproken in zijn colleges? 'Nee, ik heb dat eigenlijk nooit gedaan en ik probeer dat ook te voorkomen. De studie is zoveel korter geworden in de loop van de jaren, waardoor het programma best vol is. Als je dan ontzettend veel zit te hobbyen in je onderwijs, dan geef je studenten niet waar ze recht op hebben. Ik geef wel eens een hoorcollege waar ik wat in verwerk over de ruimtelijke structuur van steden en uiteraard geef ik lezingen en bezoek ik congressen. Ook op die manier komt de inhoud van het onderzoek in de buitenwereld terecht.

Nu dit onderzoek klaar is, zou ik graag dieper doorgaan op de ruimtelijke structuur van steden. Dan gaat het niet specifiek over winkels, maar om de spreiding van allerlei functies over de stad. Ik denk dan aan de woonfunctie, en de economische en culturele functie. Ook zou ik wat meer vergelijkend onderzoek willen doen. Ik wil weten of het er in andere steden net zo aan toe gaat. Zijn de patronen die ik voor Amsterdam aantref in de vroegmoderne tijd in andere culturen ook aanwezig? Hoe zit het bijvoorbeeld in Japanse of Zuid-Amerikaanse steden? Er wordt helaas erg gekort op onze onderzoeksbudgetten, dus ik zal er niet heen kunnen gaan. Maar ik neem aan dat er daar ook mensen bezig zijn met dat type onderzoek, zodat ik via de moderne media een samenwerking met ze aan kan gaan.' Lesger is in ieder geval niet van plan om na jaren onderzoek naar winkels zelf een winkel te openen. 'Mijn grootouders waren winkeliers, mijn ouders waren winkeliers en mijn broer is lange tijd winkelier geweest, maar ik heb het zelf nooit leuk gevonden. Ik ben heel enthousiast over de detailhandel, maar meer als een studieobject. Voor mij geen winkel.' ■

Clé Lesger in Amsterdam.
Foto: Lisa Oskamp.

Lezen

Het winkellandschap van Amsterdam.

Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000 (Hilversum, 2013) is verkrijgbaar in de boekhandel en kost € 40,00. Zie ook de recensie verderop in deze Kleio.

Deze maand komt onder redactie van J.H. Furnee en Lesger de bundel *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600-1900* uit.

Pieter Steinz

Pieter Steinz werkte meer dan twintig jaar als kunst- en boeken-redacteur bij *NRC Handelsblad* en is sinds 2012 directeur van het Nederlands Letterenfonds. In maart dit jaar kwam *Made in Europe – De kunst die ons continent bindt* uit, een culturele reisgids door Europa aan de hand van 208 iconen van de kunstgeschiedenis, van ABBA tot *Het Zwanenmeer* en van het Parthenon tot Prada.

FOTO: CLAARTJE COX

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school?

Van de lagere school herinner ik me het aanschouwelijk onderwijs aan de hand van de geschiedeniswandplaten van Isings. Op de middelbare school had ik een vriendelijke, maar slechte leraar, die – heel ouderwets – werkte met dictaten en geen orde kon houden. Het heeft mij het plezier in de geschiedenis nooit ontnomen. Mijn 'eigenlijke' leraren waren Jaap ter Haar, Gerard Soeteman en Paul Verhoeven (Floris) en de scenarioschrijver van *I Claudius*.

Setfoto van opname Floris, 1968.
Archief Beeld en Geluid.

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

De vraag is mooi ambigu: wordt de geschiedenis bedoeld, of toch het geschiedenisonderwijs? Met kennis van de geschiedenis kun je de toekomst misschien niet voorspellen, maar het heden kun je er uitstekend mee begrijpen. Daarnaast dient geschiedenis ook een esthetisch doel: goed opgeschreven verhalen raken aan de literatuur. Niet voor niets behoort het vak nog steeds tot de Faculteit der Letteren.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De Romeinse (en Griekse) oudheid, omdat het een totaal andere wereld was die toch de bouwstenen heeft gelegd voor veel aspecten van de moderne beschaving.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Een bezoek aan Auschwitz; de gruweldaden van de nazi's werden me plotseling te veel toen ik in de kelders van een van de barakken een ruimte van een paar kubieke meter zag waarin ze de gevangenen op elkaar gepakt lieten creperen.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Ter Haars *Het Romeinse Keizerrijk*, waarbij je tegelijkertijd kon gruwen om de wreedheden van de despoten en kon lachen om hun krankzinnigheid en decadentie. Daarna kwamen de *Annalen van Tacitus*, *I Claudius* van Robert Graves, en weer later *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga en *De Naam van de Roos* van Umberto Eco.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Een potscherf uit Pella, de hoofdstad van Macedonië, door mijn vrouw meegenomen van een braakliggend terrein.

Scène uit *Gladiator*.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Het zevende zegel van Bergman, om het zwart-witte beeld van de donkere middeleeuwen. En veel later (het begin van) *Gladiator*, omdat je daar 'in het echt' kon zien wat je al die jaren op college had geleerd over Romeinse oorlogsvoering.

Als u morgen een historische documentaire zou mogen maken waarover zou die dan gaan?

Ik zou dan een documentaire maken op basis van mijn eigen boek over Doctor Faust, de duivelskunstenaar: hoe een reëel bestaande magiër uit de tijd van de Reformatie binnen een halve eeuw uitgroeide tot mythisch figuur die in de vierhonderd jaar daarna in verschillende vormen opdoek in de literatuur, cultuur en politiek van heel Europa.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Vroeger was het Augustus, een briljant strateeg die op zijn negentiende de wereld begon te veroveren en in zijn eentje een einde maakte aan de door en door verrotte Romeinse Republiek. Maar hij was ook een wrede en nietsontziende despoot, dus tegenwoordig kies ik voor Sokrates, die gewoon lekker pesterig in Athene rondliep, zijn medeburgers aan het denken zette en een heldendood stierf.

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

Jazeker, de commissie-Van Oostrom heeft goed werk gedaan: een mooie afgewogen lijst, goed verpakt. Belangrijk voor een idee over wat Nederland was in het verleden, maar ook voor het zo schromelijk verwaarloosde chronologisch besef.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Een goede verteller als leraar; één die verbanden weet te leggen tussen toen en nu en vooral met de tegenwoordige jeugdcultuur. Verder goed geïllustreerde boeken (een schoolbibliotheek), historische speelfilms en een paar historische games, zoals de Total War-serie en Assassin's Creed (kruistochten, Amerikaanse Burgeroorlog, renaissance). Belangrijk is dat geschiedenis zo veel mogelijk geïntegreerd wordt aangeboden, dus in combinatie met aardrijkskunde, maatschappijleer en literatuurgeschiedenis.

Beeld uit Assassin's Creed Black Flag.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

De stad Rome, een palimpsest van enkele van de meest tot de verbeelding sprekende periodes uit de geschiedenis. ■

Leestafel Eerste Wereldoorlog

Twaalf (op)nieuw verschenen boeken over de oercatastrofe

Op deze pagina's vindt u een selectie uit de grote stapel publicaties die (soms als herdruk) verschenen naar aanleiding van het feit dat honderd jaar geleden de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Deze boekbesprekingen verschenen eerder bij NBD Biblion.

Jan van Oudheusden is oud-hoofdredacteur van Kleio en auteur van *De Eerste Wereldoorlog in een notendop*.

Een meeslepend epos

MacMillan schreef eerder een succesvol boek over de vrede van 1919, die de Eerste Wereldoorlog afsloot. In haar nieuwe boek belicht zij de aanloop naar diezelfde oorlog. In weerwil van de titel bestrijkt het de decennia die aan dit noodlottige jaartal voorafgingen. In sprankelend proza (à la Barbara Tuchmans *De Kanonnen van Augustus*) schildert ze de vele personen en situaties op de weg naar de onafwendbare catastrofe: ministers en diplomaten met hun nukken en affaires; kwesties als de vlootwedloop tussen Duitsland en Engeland die een kloof sloeg tussen beide machten; de verwikkelingen op de Balkan. Tussen 1905 en 1914 zorgden frequente crises (zoals over Marokko) voor verwijdering tussen de Entente en de Alliantie. Ook de mentaliteitsomslag, de rol van massapers, publieke opinie en

toeval krijgen ruime aandacht. Waar nodig trekt ze verhelderende parallellen met het heden. Honderd jaar na 'Sarajevo' vormt 1914 een meeslepend epos.

Margaret MacMillan, 1914. Hoe Europa de vrede liet varen voor de Eerste Wereldoorlog (uitg. Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2013), 783 blz., € 59,95.

Vrijages, ruzies en schandalen aan het hof

Dit boek laat de wereld aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog zien vanuit drie dynastieën: de Russische Romanovs, de Duitse Hohenzollerns en het Britse vorstenhuis. Tsaar Nicolaas II van Rusland (vriendelijk, zwak, ultraconservatief) was volle neef van de Duitse keizer Wilhelm II (arrogant, ijdel en impulsief), die weer volle neef was van de Britse koning George V (verlegen, wereldvreemd, conservatief). De Britse historica Miranda Carter las alle dagboeken en correspondentie van leden van de vorstenhuizen. Tal van vrijages, ruzies en schandalen komen langs. Ze beschrijft hoe reeds de grootouders van Wilhelm en George, Victoria en Albert van Groot-Brittannië, familierelaties als een 'soft power' inzetten ten bate van goede internationale betrekkingen. Tegen 1914 waren het echter niet langer de vorsten (in hun sprookjeswereld) maar politici, generaals en industriëlen die aan de touwtjes trokken, en was de publieke opinie een factor van belang. De catastrofe van De Eerste Wereldoorlog betekende de ondergang van de keizerrijken. De tekst is levendig, maar soms ook wat wijdlopig.

Miranda Carter, De ondergang van het oude Europa. Drie dynastieën, één familie en de opmaat naar de Eerste Wereldoorlog (uitg. Balans, Amsterdam 2010), 584 blz., € 39,90.

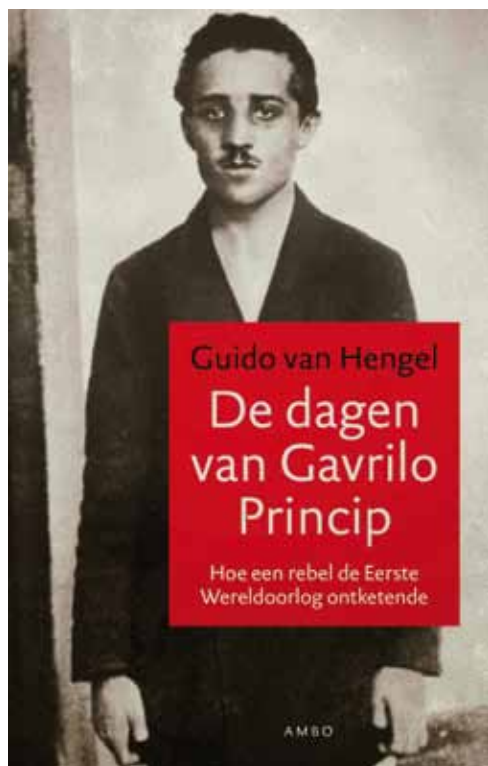

Tegendraadse analyses

Het rijk gedocumenteerde, ietwat tegendraadse boek over de Eerste Wereldoorlog *The Pity of War*, van de hand van de bekende Britse historicus Niall Ferguson oogstte in 1998 zowel lof als kritiek. Nu pas is het boek vertaald, kennelijk vanwege het succes van Fergusons recente bestsellers (*Colossus; The Ascent of Money*). Ferguson veegt in zijn boek de vloer aan met 'mythes' over de onvermijdelijkheid van de oorlog, het publieke enthousiasme in 1914, de rol van pers en propaganda; ook behandelt hij de schuldvraag. Zijn analyses zijn prikkelend en goed onderbouwd. Ferguson suggereert dat de wereld beter af was geweest indien Groot-Brittannië zich niet in de oorlog had gemengd. De houding van de Britse minister Grey (Buitenlandse Zaken) gaf de Duitse Generale Staf de indruk dat een preventieve aanval kansrijk zou zijn. Aangezien de Eerste Wereldoorlog de geboorte van het nazisme betekende, legt de auteur een zware verantwoordelijkheid bij Londen. Deze stelling ontmoette veel kritiek van gezaghebbende vakgenoten. Het boek is meeslepend geschreven, en ook voor een groter publiek interessant.

Niall Ferguson, De Erbarmelijke Oorlog (The Pity of War) (uitg. Contact, Amsterdam 2009), 688 blz., € 59,90.

Eenzaam en radicaal

De moord in Sarajevo op de Oostenrijkse troonopvolger Frans Ferdinand vormde in 1914 de aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Dit boek van de jonge Groningse historicus/slavist Guido van Hengel beschrijft het leven van de moordenaar, de Bosnische Serviër Gavrilo Princip, en zijdelings ook dat van de andere jonge deelnemers aan het complot. De familie van Princip (zoon van een postbode) wortelde in een ruwe clan-samenleving, waar banditisme hoogtij vierde. Er leefde wrok tegen Oostenrijk-Hongarije, dat Bosnië-Herzegovina in 1908 koudweg annexeerde. Toen Princip en zijn generatiegenoten kennismakten met het moderne stadsleven in Sarajevo en Belgrado, beleefden zij een cultuurschok. Princip vereenzaamde en radicaliseerde. Hij las over negentiende-eeuwse Russische terroristen en droomde van een eigen heldenrol. Zijn groepje werd heimelijk gestuurd door de Servische extremistische groep De Zwarte Hand. De auteur benadrukt dat Princip product was van de moderne urbane samenleving. Helaas ontbreekt een kaartje, maar het boek werpt helder licht op de achtergronden van de moord.

Guido van Hengel, *De dagen van Gavrilo Princip. Hoe een rebel de Eerste Wereldoorlog ontketende* (uitg. Ambo, Amsterdam 2014), 328 blz., € 21,95.

Meeslepend relaas

De Eerste Wereldoorlog biedt na bijna honderd jaar nog altijd stof voor nieuwe invalshoeken. Journalist-schrijver Adam Hochschild (New York 1942) koos ervoor de oorlog van 1914-1918 en wat vooraf ging (Boerenoorlog 1899-1902) te beschrijven vanuit de optiek van enkele tijdgenoten in Groot-Brittannië: socialistisch parlementslid Keir Hardie, filosoof Bertrand Russell, enkele strijdsters voor vrouwenkiesrecht (de familie Pankhurst), twee rivaliserende opperbevelhebbers (John French en Douglas Haig), dichters/propagandisten in dienst van de oorlogvoering en activisten die zich moedig bleven verzetten tegen de oorlogshysterie. De auteur laat zien hoe de aanhang voor pacifistische idealen vrijwel verdween in de nationalistische roes van 1914. Oorlog werd gezien als een sportieve krachtmeting, een spel vol heldendom en romantiek. De realiteit (generaals met verouderde concepten, massale sterfte in de loopgraven, lijkenlucht, gifgas, granaten) werd verdoezeld door censuur, propaganda en het nieuwe medium film. Een meeslepend relaas - in een stijl verwant aan Barbara Tuchman.

Adam Hochschild, *Verzet en eendracht. De Grote Oorlog, 1914-1918* (uitg. Meulenhoff, Amsterdam 2011-2014), 463 blz., € 15,-.

Dertig miljard ansichtkaarten

Aan de stroom publicaties over de catastrofe 1914-1918 levert Guus de Vries een fraaie bijdrage in de vorm van een prentenboek van ansichtkaarten uit de periode 1914-1918, gerelateerd aan de oorlog. Net als het soortgelijke boek van Hans van Lith (*Ik denk altijd aan jou* uit 2006) steunt hij op een indrukwekkende verzameling. Naar zijn schatting zijn er wel dertig miljard kaarten verstuurd tussen front en thuisfront, soms sentimenteel, soms (quasi)documentair. Daarvan zijn er 500 opgenomen. Ze zijn geordend naar de thema's van de hoofdstukken, zoals de oorzaken, het krijgsverloop van jaar tot jaar, de legers der deelnemende landen, de oorlog in de lucht, leven en dood in de loopgraven, communicatie, zorg voor gewonden, nieuwe wapensystemen, en het thuisfront. De teksten van de hoofdstukken zijn correct en redelijk volledig. De vertalingen en commentaren op de vele prentillustraties zijn handig (afgezien van enkele doublures).

Guus de Vries, *Het album van de Eerste Wereldoorlog* (uitg. S.I.Publicaties, Oosterbeek 2014), 200 blz., € 38,-.

Wat betekende de oorlog voor België?

Mark de Geest, regisseur bij de Vlaamse VRT, coördineert het grote tv-project 2014-2018 *De Grote Oorlog 100 jaar later*. Zijn boek *Brave Little Belgium* vormt de basis voor een documentairereeks die in 2014 op Canvas wordt uitgezonden. In dertien verhalen verschaft het boek inzicht in wat de oorlog voor België betekende. Onder meer beschrijft het de moord in Sarajevo, het Duitse ultimatum aan België, de strijd om de forten rond Luik, de brand van Leuven, de slag aan de IJzer, het leven in de loopgraven, de mijnslag van Mesen, de wapenstilstand en de vrede van Versailles. Het boek van De Geest vormt een uitstekend leesbare reeks verhalen, zoals dat over de omstreden Fritz Haber (uitvinder gifgas) en over de gecanoniseerde Edith Cavell (verpleegster die wegens spionage door de Duitsers werd doodgeschoten). Het kan een groot publiek aanspreken.

Mark de Geest, *Brave Little Belgium. 13 verhalen over België in de Eerste Wereldoorlog* (uitg. Manteau, Antwerpen 2013), 384 blz., € 24,95.

Chronologisch overzicht door expert

Koen Koch was een van Nederlands bekendste experts van de Eerste Wereldoorlog. Hij publiceerde over de slag aan de Somme en de Derde Slag bij Ieper. Dit boek is een soort synthese van eerdere publicaties. In chronologische volgorde bespreekt hij de grote veldslagen zoals bij de Marne, Tannenberg, Verdun, de Somme en Ieper. Veel aspecten krijgen aandacht, zoals de schuldvraag, de moeizame relatie tussen generaals en politici, de verouderde gevechtstactieken, de groeiende betekenis van de artillerie, de inschakeling van chemische wetenschap, en de 'totale oorlog'. Alleen de Europese fronten worden besproken, niet die buiten Europa; ook niet de zeeslagen en de rol van de luchtmacht. Medische zorg, propaganda en thuisfrontsituaties vallen eveneens buiten het bestek. De vredesregeling van 1919 ontbreekt. Kochs relaas – met ooggetuigenverslagen – steunt sterk op boeken van Britse militaire experts. Hij imponeert door kennis van getallen en situaties, maar ook door compassie met gewone soldaten.

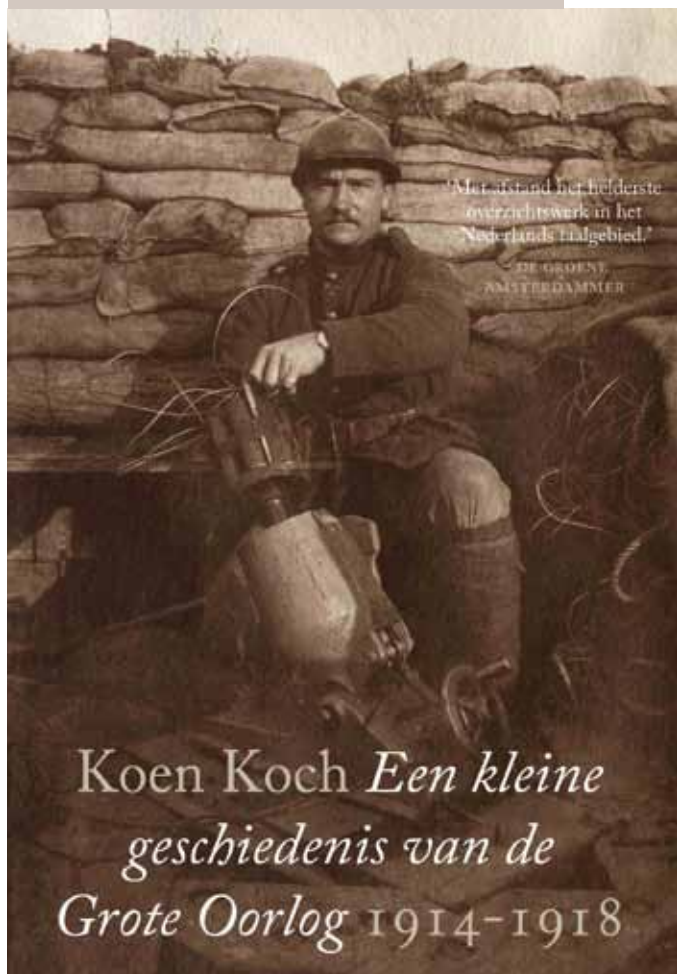
Koen Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918* (uitg. Ambo/Manteau, Amsterdam/Antwerpen 2010-2014), 472 blz., € 24,95.

Het lot van Antwerpen

De jonge Vlaamse jurist Thomas Maes deed grondige studie naar het lot van Antwerpen in 1914. Die stad vormde een onneembaar geacht bolwerk; na de inname door de Duitsers van Luik en Brussel bestond korte tijd de hoop dat Antwerpen met zijn dubbele fortenring zou standhouden. Maar de geduchte Duitse artillerie schoot de stellingen aan flarden en het centrum

werd gebombardeerd. De regering en Britse hulptroepen namen de wijk; tallozen vluchtten in paniek naar Nederland. Het was echter een Duitse pyrrusoverwinning, want de strijd om Antwerpen betekende vertraging zodat het hoofddoel (Parijs) niet bereikt werd. De weken van patriotisme en paranoia worden minutieus beschreven. Maes' boek wordt gecombineerd met een authentiek ooggetuigenverslag van de val van Antwerpen, dat de lezer de stemming in 1914 laat voelen. Ondanks de veelheid aan bijvoorbeeld straat- en persoonsnamen een leesbare en interessante studie.

Thomas G. Maes, *Antwerpen 1914. Bolwerk van België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (uitg. Houtekiet, Antwerpen 2013), 279 blz., € 22,95.

Het tragische lot van gewone soldaten

Dit boek beschrijft zeer gedetailleerd het lot van de soldaten aan het westfront gedurende de Eerste Wereldoorlog. Wat kan een soldaat allemaal overkomen vanaf het moment dat hij naar het front gaat? VU-historicus Leo van Bergen publiceerde in 1999 een uitgebreide studie over dit onderwerp en dit boek is daar de gewijzigde herdruk van. De auteur beschrijft eerst in grote lijnen het krijgsverloop aan het westfront, inclusief de mensenslachten van Verdun, de Somme en Ieper. Met de precisie van een medicus beschrijft hij de uitwerkingen van oorlogsgeweld (gas, granaatscherven, mitrailleurvuur) op lichaam en geest van frontsoldaten. Uitvoerig gaat hij in op de medische hulpverlening. Ten slotte beschrijft hij de vele verschillende manieren waarop de soldaten stierven. Het boek laat geen gruwelijk detail onvermeld, maar is wars van sensatiezucht. Het getuigt van compassie met de jonge slachtoffers en is bovendien zeer leesbaar. Geschikt voor wie zich interesseert voor het tragische lot van gewone soldaten in het algemeen.

Leo van Bergen, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog* (Sdu-uitgevers, Den Haag 2001-2007-2011), 453 blz., € 35.

Het ware gezicht van de oorlog

Een Duits schoolmeisje, een infanterist in het Britse leger en nog zeventien andere (meest) jongeren uit diverse landen behoorden tot de vele onbekende ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog. De Zweedse historicus Peter Englund smeedt hun dagboeken en brieven samen tot een chronologisch geordend verslag van de vele fronten en decors van die oorlog. Zo ontstaat een veelkleurig palet van impressies en beschrijvingen van gevechten, strooptochten en verwoestingen, maar ook van stadsleven en reizen. Via de lijst van *dramatis personae* kan de lezer elke hoofdpersoon apart volgen door de jaren 1914-1918; of hij laat zich door de afwisseling van scènes verrassen. Het perspectief flitst van Oostfront naar Westfront, Van Mesopotamië naar de Balkan. Englund lardeert zijn eigen uitleg met bronfragmenten.

We zien het ware gezicht van oorlog:

wat generaals en media roepen, blijkt een heel ander verhaal dan wat gewone soldaten en burgers ervaren (onder vuur liggen naast ontbindende lijken; ontstoken blijven van levenstekens van verwanten). Sterk aanbevolen als proeve van originele oorlogslectuur.

Peter Englund, *De Schoonheid en het verdriet van de oorlog. Ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog* (uitg. Spectrum, Houten/Antwerpen 2010), 588 blz., € 29,99.

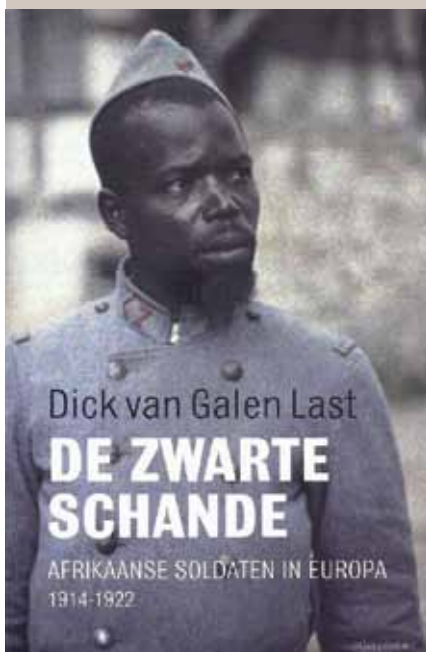

Zwarte soldaten

In de Eerste Wereldoorlog vochten in het Franse leger tienduizenden Afrikanen mee. Vooral uit Senegal werden zwarte soldaten gerekruteerd. Los daarvan vochten in het Amerikaanse leger enkele compagnieën zwarten mee, gesegregeerd van blanken. Hoe het hun verging, en met name hoe in de oorlogvoerende landen op hun inzet werd gereageerd, is een weinig bekend aspect van de Eerste Wereldoorlog. NIOD-medewerker Dick van Galen Last promoveerde in 2010 op een onderzoek waarvan nu postuum een ingedikte, gepopulariseerde uitgave verschijnt. Onder meer lezen we over de lage dunk die de

Britse en Amerikaanse legerleiding koesterden over 'negers' (de Fransen waardeerden hun inzet juist wel). In de propaganda van de Duitsers waren de zwarten barbaren en verkrachters. De heetgebakerde pers spuide vooroordelen, verwant (en ontleend) aan de Ku Klux Klan, al was amper sprake van reëel wangedrag door zwarten. Helaas is er nauwelijks documentatie over hoe de Afrikanen zelf hun Europese avontuur ervoeren. Een soms wijdlopieg, maar alleszins lezenswaardig boek.

Dick van Galen Last, *De zwarte schande. Afrikaanse soldaten in Europa 1914-1922* (uitg. Atlas, Amsterdam 2011), 398 blz., € 29,95. ■

Open je ogen

Veel collega's besteden – los van welke herdenking dan ook – elk jaar aandacht aan het onderwerp slavernij. Hierbij helpt Het Scheepvaartmuseum in Amsterdam het onderwijs (en anderen) tot 31 augustus met de prachtige tentoonstelling *De Zwarte Bladzijde*. Op een interactieve manier met een link naar het heden wordt de geschiedenis van het slavenschip Leusden verteld. Een verhaal met een dramatische afloop.

Ton van der Schans
is voorzitter van de
VGN.

Ernst van Keulen (zie kader): 'De directe aanleiding voor de tentoonstelling is de herdenking van de afschaffing van de slavernij in 1863, maar ook het Koninklijk Besluit van 15 juni 1814, waarbij de slavenhandel verboden werd. Exact 200 jaar geleden.' Het verbieden van slavenhandel en slavernij betekent volgens educator Van Keulen overigens niet dat de wereld in één keer een stuk beter werd. 'Nog jarenlang werd er

illegaal gehandeld met slaven door zogenaamde lorredraaiers, die zich uit de buurt maakten als Engelse of Nederlandse oorlogsschepen hen zagen. De gevangen Afrikanen zouden zonder pardon vrijgelaten worden en in de meeste gevallen was je je schip kwijt. En ook na 1863 waren de slaven in Suriname en op de Antillen verre van vrij. Zij waren verplicht nog tien jaar voor hun oude meester te blijven werken voordat zij elders werk konden zoe-

ken. Niet voor niets wordt in veel kringen niet het jaar 1863, maar 1873 aangehouden als datum dat de slavernij is afgelopen.' Ook voor de eigenaars van de slaven was 'de slavernij' niet in één keer afgelopen. Via de *Wet op de Opheffing van de Slavernij* kregen veel slaafeigenaren een behoorlijke vergoeding (maximaal 300 gulden per slaaf) voor het 'onteigenen' van de slaven. Dankzij deze wet zijn veel gegevens bewaard gebleven over aantallen slaven en namen van eigenaren. Opvallend is dat lang niet alle eigenaren wit waren. Er waren ook mulatten en zwarte mensen slaafeigenaar en veel witte eigenaren woonden gewoon in Nederland en kregen hier een aardig bedrag op hun bankrekening bijgeschreven. De slaven zelf kregen geen vergoeding als compensatie voor de slavernij.

Educator Ernst van Keulen

Ernst van Keulen, van huis uit sociaal geograaf en docent aardrijkskunde, is al 25 jaar als educator verbonden aan Het Scheepvaartmuseum. De afgelopen jaren is hij als tentoonstellingsmaker betrokken geweest bij de totale vernieuwing van dit Amsterdamse museum, dat in oktober 2011 zijn deuren weer opende. Met nieuwe educatieve programma's en een enthousiast team van 25 museumdocenten biedt hij leerlingen een verantwoord en prikkelend begeleid museumbezoek.

in het Scheepvaartmuseum

Leerlingen duiken in de geschiedenis van slavenchip Leusden

Voorwerpen

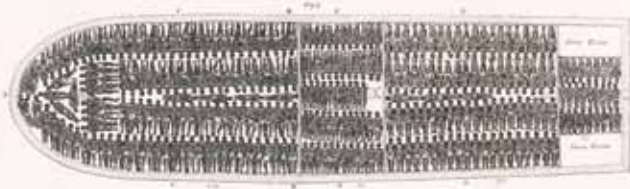
Volgens Van Keulen dient de tentoonstelling in Het Scheepvaartmuseum aan dezelfde voorwaarden te voldoen als de presentatie van de rest van de collectie. Deze moet volgens hem 'prikkelend, toonaangevend, uitnodigend, toegankelijk en verantwoord zijn'. Het wordt spannend deze voorwaarden bij een controversieel en gevoelig onderwerp als de slavernij en slavenhandel te realiseren. Daar komt volgens Ernst van Keulen nog een probleem bij: 'Hoe maak je een tentoonstelling over dit onderwerp waarbij bijna geen voorwerpen zijn om het verhaal te onderbouwen? Immers, toen vanaf de zeventiende eeuw Afrikanen als gevangenen naar Amerika werden verscheept, hadden zij geen eigen spullen bij zich. De meesten waren ver van de kust al slachtoffer geworden van kidnapping of roof, waren krijgsgevangen gemaakt of hadden niet aan verplichtingen voldaan. Zij werden gevangenen gehouden, geketend en

lopend door Afrikaanse slavenhandelaars afgevoerd naar plaatsen aan de kust. Hier waren handelaars uit Europa die hen graag wilden kopen in ruil voor lappen stof, jenever, koperen producten, glazen kralen, kaurischelpen of lichte wapens. Om te voldoen aan de grote vraag in Amerika naar arbeidskrachten. Maar er zijn geen of nauwelijks voorwerpen bewaard gebleven. Ook zijn er nauwelijks beelden van het slavenvervoer op de schepen uit de tijd zelf. De enige voorwerpen die een directe link hebben met de gevangenen Afrikanen, zijn enkele ketens en boeien die de tand des tijds hebben overleefd.'

Slavenschip Leusden

Terwijl Het Scheepvaartmuseum zich over deze vragen boog, kwam Leo Balai tevoorschijn. Hij was als onderzoeker ooit een korte beschrijving van een scheepsongeluk met een slavenschip voor de kust van Suriname tegengekomen. Dit intrigeerde hem en hij besloot op

onderzoek uit te gaan. Dit mondde uit in zijn proefschrift over het slavenchip Leusden: *Het slavenchip Leusden. Slavenscheepen en de West-Indische compagnie, 1720-1738* (Zutphen 2013). Door zijn onderzoek heeft Leo Balai, zelf een Surinamer die in Amsterdam woont, (bijna) het hele verhaal van de Leusden op tafel gekregen. Ernst van Keulen vertelt er onderhoudend over.

'De Leusden werd in 1719 in opdracht van de West-Indische Compagnie ingezet bij de driehoekshandel in Europa, Afrika, Amerika. Het heeft bijna tien keer deze driehoek afgelegd. Bijna, want op de tiende reis ging het mis... In totaal werden door de Leusden 6564 Afrikanen naar Amerika vervoerd. Ruim 25 procent overleefde de tocht niet. ►

Illustratieve weergave van het slavenchip Brooks, gemaakt door abolitionisten om de verschrikkingen van de slavenhandel aan te tonen, 1787.

Dat is veel in vergelijking met het sterftecijfer van alle 12,5 miljoen Afrikanen die uit Afrika vervoerd zijn. Daarvan is 15 procent tijdens het vervoer overleden. De Leusden is gebouwd op een forse steenworp afstand van Het Scheepvaartmuseum, op het eiland Kattenburg. Het schip was 34 meter lang. Aan boord waren 50 à 60 bemanningsleden, alleen tijdens de laatste reis waren dat er meer: 73. Rond de zeventienhonderd gevangenen werden per reis vervoerd. Normaal duurde de oversteek ruim twee maanden, maar tijdens de laatste dramatische reis ging het veel sneller: 44 dagen. De meeste slaven waren al maanden aan boord voordat het schip vol was. Leo Balai heeft veel archiefstukken gevonden over de inkoop van eten en drinken voor onderweg, over de ruilgoederen, over de aantallen Afrikanen aan boord en de sterfgevallen. De meeste van deze gegevens zijn in de tentoonstelling te zien. Helaas ontbreken verhalen van de tot slaaf gemaakten. Wel zijn er enkele verslagen geschreven door de kapiteins. Tijdens de tien reizen heeft het schip alles meegemaakt aan ellende: een gewapende strijd met de Portugezen tijdens de vijfde reis, een serieuze opstand waarbij een aantal doden vielen tijdens de zevende reis en een uitbraak van een besmettelijke ziekte, waarschijnlijk dysenterie – de rode loop – tijdens de negende reis.

Het Scheepvaartmuseum

Het Scheepvaartmuseum is vernieuwd en heeft naast een spectaculaire tentoonstelling over scheepvaart en handel in de Gouden Eeuw en het bekende VOC-schip Amsterdam, nog dertien andere levendige presentaties. Een overzicht van de educatieve programma's en de kosten is te vinden op de website www.hetscheepvaartmuseum.nl.

Geïnspireerd door CSI

Het educatieve programma begint op het zogenoemde dialoogplein. De leerlingen zien filmpjes en worden gevraagd via knoppen hun mening te geven over visies op hedendaagse vormen van slavernij, de bereidheid *fairtrade*-producten te kopen en meer van dergelijke keuzes. Op deze manier worden de leerlingen het onderwerp ingezogen. Voor de meeste vmbo-leerlingen is dit misschien te talig, omdat meningen onder woorden gebracht moeten worden. Als de leerlingen op school het onderwerp nog niet behandeld hebben en de elementaire feiten nog niet kennen, kan het programma ook starten op de tentoonstelling. Hier is een filmpje te zien in de sfeer van de Amerikaanse televisieserie *CSI (Crime Scene Investigation)* over het werk van een forensisch onderzoeksteam in een stad in de Verenigde Staten. Deze populaire serie heeft volgens Ernst van Keulen het museum geïnspireerd een prikkelende en uitdagende tentoonstelling te maken. Op basis van onderzoek en vooral data-analyse worden de achtergronden, motieven en daders van

misdrijven achterhaald die reeds een tijd geleden gebeurd zijn. Als de klas de tentoonstelling binnenkomt, zien de leerlingen Leo Balai die op een filmpje de leerlingen vraagt zelf onderzoek te gaan doen in de expositie.

Er worden vragen gesteld als 'hoe was het leven aan boord, welke mensen zaten achter de slavenhandel, wat vonden achttiende- en negentiende-eeuwse mensen nu eigenlijk van slavernij en hoe is het nu afgelopen met de Leusden'.

Kralen, schilderijen en Equiano

Met deze en andere vragen gaan de leerlingen aan de hand van voorwerpen en afbeeldingen zelf op onderzoek uit. Zo zijn er de in 2012 op Terschelling gevonden wrakvondsten van een achttiende-eeuws schip: koperen pannen en staven, potscherven, geglazuurde kralen, die vroeger als ruilmiddel werden gebruikt. Er zijn afbeeldingen en schilderijen van bijvoorbeeld Frans Post over de slavernij. Er zijn bronnen, zoals het journaal van Johannes Veldkamp. Hij was opperheer- en geneesmeester op de oorlogsvloot. Hij hield

tussen 1759 en 1764 een journaal, dagboek, bij en maakte daarbij ook tekeningen. Er is een afbeelding van het slavenschip Brookes. Een unieke bron is het bekende verhaal van Equiano, een Afrikaan die aan boord van een slavenschip geweest is. Equiano werd geboren rond 1745 aan de rivier de Niger in het gebied dat nu Nigeria is. Als jong kind werd hij ontvoerd en tot huisslaaf gemaakt in een naburig dorp. Een blanke slavenhandelaar kocht hem toen hij nog maar tien jaar oud was en nam hem mee naar Amerika. Hij was dus nog een kind toen hij aan boord van een slavenschip was. Hij werd verkocht aan een Engelse kapitein en kreeg een nieuwe naam: Gustavus Vassa. Het geven van een nieuwe naam aan slaven kwam veel vaker voor. Men hoopte zo dat de slaven een nieuwe identiteit aan zouden nemen en het verleden zouden vergeten. Later werd Equiano doorverkocht aan een quaker. (Deze gelovigen verzetten zich later tegen de slavernij.) Hij leerde Engels lezen en schrijven en kon zich nog voordat hij dertig werd vrijkopen. Hij vertrok naar Engeland en werd daar een belangrijk persoon in de anti-slavernijbeweging. Zijn autobiografie *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa the African* is een van de belangrijkste boeken voor het begrijpen van de situatie aan boord van de slavenschepen.

Historische figuren

Een aantal historische figuren die alles met de Leusden te maken heeft vertelt met behulp van de moderne media over het werk en alle andere aspecten op het slavenschip. Zo brengt acteur Raymond Thiry kapitein Outjes tot leven door stapsgewijs te vertellen wat er tijdens de laatste reis van de Leusden gebeurde. Maar ook de schrijfster Betje Wolff (Yvonne van den Hurk) die felle anti-slavernijgedichten schreef, David Gallandat (Mark Rietman) die scheepsarts was op een slavenschip en de koopman Willem Bosman (Jaap Spijkers) die een boek schreef hoe te handelen als slavenhandelaar, vertellen ieder hun eigen gekleurde verhaal in de tentoonstelling. Het verhaal van de Leusden eindigt dramatisch. Het schip lijdt schipbreuk voor de kust van Suriname. De bemanning heeft het slavenruim dichtgetimmerd om te voorkomen dat de slaven bij een reddingsactie in opstand zouden komen. Al deze gevangenen zijn op gruwelijke wijze verdrinken. De bemanning zelf is behouden aan land gekomen.

Filmpjes maken

Elk groepje leerlingen krijgt de opdracht van elke gebeurtenis of fase van de Leusden een filmpje van veertig seconden te maken voor het journaal. Alle gemaakte en ingesproken filmpjes worden in een aparte educatieve ruimte vertoond

en onder leiding van de museum-docent besproken en beoordeeld. Zo ontstaat het complete verhaal van de tentoonstelling, verteld door de leerlingen zelf. De filmpjes worden op YouTube gezet.

De ontdekkingstocht eindigt met een bezoek aan het dialoogplein, een plek waar bezoekers hun mening kunnen geven. Ernst van Keulen stelt dat het museum niet alleen het verhaal over het slavernijverleden wil laten vertellen en onderzoeken. 'We hebben een missie om de leerlingen – door de kennis over het slavernijverleden – te laten beseffen dat ook in het heden tal van keuzes gemaakt worden. Ook keuzes van leerlingen kunnen aan de andere kant van de wereld (in fabriekshallen, mijnen en op het platteland) gevolgen hebben. Eigenlijk moeten de leerlingen een beetje geprikkeld naar huis gaan.' De tentoonstelling kunnen we inderdaad niet emotioneel aan ons voorbij laten gaan. In Het Scheepvaartmuseum is veel meer te zien en te ontdekken, maar ik gun u en uw leerlingen in ieder geval net zoveel onderwijsvreugde als ikzelf heb ervaren bij het bezoek aan deze tentoonstelling. ■

Aankondiging van de verkoop van een partij suiker uit Suriname te Amsterdam in 1788.

Tentoonstelling

De tentoonstelling *De Zwarte Bladzijde* is nog tot en met 31 augustus te zien in Het Scheepvaartmuseum. www.hetscheepvaartmuseum.nl

Asterix en de geschiedenis

De vrolijke verbeelding van de Romeinse tijd

Een groot deel van de kennis over de Galliërs danken we aan een Romein: Julius Caesar. Nu lijken de rollen omgedraaid. Wie leert ons van jongs af aan alles over de Romeinen? Precies, onze Gallische held Asterix!

Jaap Toorenaar is docent klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium Leiden en auteur van het boek *Asterix, de vrolijke wetenschap*.

Wie waren onze voorouders?', vraagt de bard Assurancetourix op de eerste pagina van *Asterix en het Gouden Snoeimes* aan een leerling uit zijn klasje Gallische kinderen. Het enige antwoord dat hij krijgt, is een vraagteken in een tekstballon. Deze scène speelt zich af rond het jaar 50 v.Chr. in een Gallisch dorpje in Armorica, een streek in het huidige Bretagne en Normandië. Dit dorpje werd aan het begin van dit avontuur aan de lezer voorgesteld aan de hand van een kaart van Gallia. In een vergrootglas zien we het liggen, omringd door vier Romeinse *castra*: Petibonum, Laudanum, Babaorum en Aquarium. Wie deze namen voor de eerste keer leest, zal misschien pas bij de laatste doorkrijgen dat ze niet historisch gefundeerd zijn. Bij nadere beschouwing blijkt Laudanum een medicijn (de vloeibare variant op paracetamol), Petibonum is een verbastering van *petit bon-homme*, dat zoiets als brave doorsneeburger betekent en Babaorum is afgeleid van

Vercingetorix gooit zijn wapens voor de voeten van Julius Caesar na de slag bij Alesia. Collectie museum Crozatier du Puy-en-Velay.

www.asterix.com © 2014 LES ÉDITIONS ALBERT RENÉ

de naam van een taartje met sterke drank: *Baba au Rhum*. Dat de Romeinen Gallia hebben veroverd is symbolisch weergegeven met een veldteken met adelaar en de letters SPQR (Senatus Populusque Romanus: de officiële naam van het Romeinse Rijk). De plaats van dit teken is niet toevallig gekozen: het staat in de huidige streek Auvergne, daar waar Alesia zich bevond. Alesia was de plaats waar de Gallische opstandeling Vercingetorix definitief door Caesar werd verslagen. Onder de kaart staat de volgende tekst: 'Zo'n 2000 jaar geleden was heel Gallië (...) bezet door soldaten van Caesar, de Romeinse veldheer. Héél Gallië? Nee, een kleine nederzetting bleef moedig weerstand bieden aan de overweldigers...' Deze tekst is een knipoog naar de openingszin van Caesars *De Bello Gallico*. Deze openingszin moeten Franse scholieren uit het hoofd leren en luidt: 'Gallia est omnis divisa in partes tres.' (Heel Gallië is in drie delen verdeeld.) De vraag van de bard aan het begin van dit artikel is ook een verwijzing. In het moderne Frankrijk begint het geschiedenisonderwijs traditioneel met de zin: 'Nos ancêtres étaient les Gaulois.' Maar nu vraagt een *Gallische* bard aan *Gallische* kinderen 'wie onze voorouders waren'... Geen wonder, dat het kind dat de beurt heeft het antwoord niet weet!

Glaasjes pastis

De serie avonturen van Asterix en Obelix kwam tot stand door de samenwerking tussen de scenarist René Goscinny en de tekenaar Albert Uderzo. Het idee ontstond in oktober

1959 op een terrasje voor een Parijs café en naar eigen zeggen na consumptie van diverse glaasjes pastis. Ze wilden het Franse lezerspubliek – en daarvan vooral het jeugdige deel – voor zich winnen. Daarom was het handig om juist de Galliërs in hun heroïsche strijd tegen de Romeinse wereldveroveraars tot de hoofdpersonen te maken. Caesars monografie over de Gallische oorlog is nagenoeg de enige geschreven bron. Dat deze pro-Romeins is, en dus niet bepaald objectief, is bekend. Des te aardiger was de vondst om deze historische gebeurtenis vanuit het perspectief van de Galliërs te belichten. De auteurs besloten om alle Romeinse eigennamen op ‘us’ te laten eindigen en die van de Galliërs op ‘ix’; dit laatste naar analogie van de namen van de door Caesar genoemde leiders Vercingetorix en Dumnorix. Een *astérisque* is een sterretje in een tekst dat op een verhelderende voetnoot duidt. Uiteraard verwijst de naam Obelix naar de obelisk, de slanke Egyptische zuil. Gezien zijn imposante postuur is dit al een grappige naam. Maar er is meer aan de hand. *Obeliskos* is ook een Grieks woord voor braadspies. In de tekstkritiek werd in de oudheid een asterisk gebruikt om een ontbrekend authenticiteitsvers van Homerus aan te duiden, terwijl een obeliskos (‘dolkje’) het tekstkritische teken werd om te wijzen op een onecht vers van Homerus (dat later ten onrechte aan de tekst was toegevoegd). Het dolkje werd daarna bij teksten gebruikt om een kritische voetnoot aan te kondigen. Nadat Luther in 1517 zijn 95 stellingen had verkondigd, ging de katholieke geestelijke Eckius daartegenin met een werk dat hij *Obelisci* noemde. Luther nam dit weer op in zijn verzameld werk met eigen toelichtingen op de tegenwerpingen van Eckius en noemde dit hoofdstuk om die reden *Asterisci et Obelisci*. Dit kan geen toeval zijn! Alleen al uit de namen van de hoofdpersonen kun je concluderen dat Goscinny en Uderzo niet alleen voor kinderen werkten, maar ook volwassenen intellectuele prikkels wilden bieden.

Spelenderwijs

De degelijke research blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van *Het Gouden Snoeimes*. Dat Keltische barden niet alleen musiceerden maar ook voor het onderwijs verantwoordelijk waren, staat bij Caesar te lezen. De druïde Panoramix is in dit avontuur in paniek omdat hij, vlak voordat hij naar de jaarlijkse bijeenkomst van de Gallische druïden vertrekt, zijn gouden

snoeimes breekt. Deze bijeenkomst vond – weer volgens Caesar – inderdaad jaarlijks plaats en wel in het Carnutenwoud ten noorden van Lutetia.¹ De humor overheerst in dit avontuur en lezers kunnen hartelijk lachen om de domheid van Obelix, het gestuntel van de Romeinen, de reacties op het zingen door de bard of het verhaspelen van de naam Vercingetorix door een dronkenlap. Maar alle humor woekert op een voedingsbodem van uitgebreid onderzoek. Ook minder bekende details uit de regeringsperiode van Caesar

Links René Goscinny, scenarist van *Asterix en Lucky Luke*. Rechts Morris, tekenaar van onder andere *Lucky Luke*. Foto genomen in Amsterdam in 1971. Foto: Hans Peters/Anefo.

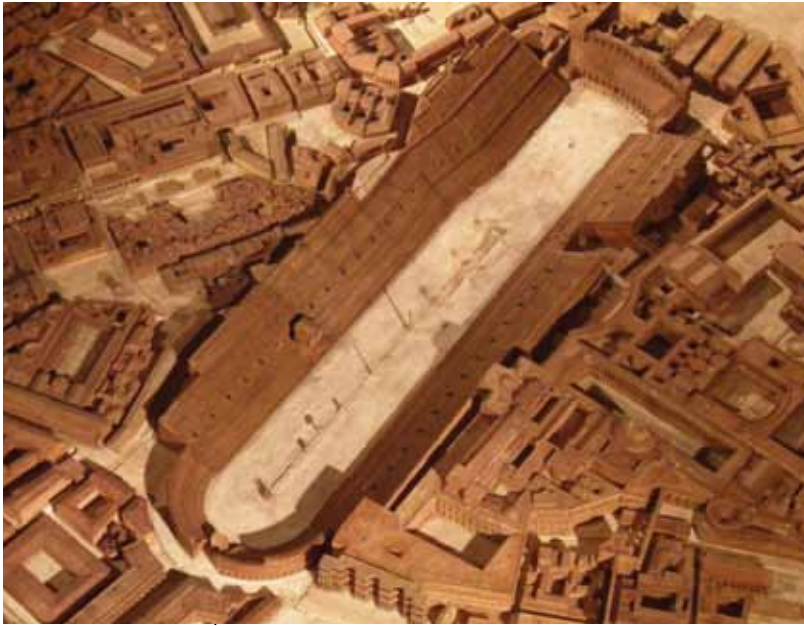
‘Obeliskos is een Grieks woord voor braadspies’

komen aan bod. In *Asterix en de Helvetiërs* is sprake van aanvallen van epilepsie en van het feit dat Caesar de brug bij het Meer van Genève heeft laten afbreken, *Asterix en het 1ste Legioen* levert een fictieve aanleiding voor de Slag bij Thapsus in Noord-Afrika en *Asterix in Hispania* speelt onmiddellijk na de Slag bij Munda.²

Spelenderwijs krijgt de Asterix-lezer inzicht in de structuur van het Romeinse leger of de inrichting van een legerkamp. Het wemelt van de beroepsaanduidingen als *optio*, *centurio* of *lanio*. Iedere classicus die rondleidingen op het Forum Romanum geeft, herkent de straten, tempels, basilicae en de triomfboog op het openingsplaatje van *De Lauwerkrans van Caesar*, ook al was de Basilica Iulia in 50 v.Chr. nog niet klaar en laat de triomfboog van Septimius Severus zelfs nog 260 jaar op zich wachten. Ook als onze Gallische vrienden Griekenland bezoeken, herkennen we de maquettes van de archeologen achter de tekeningen. Het knappe is daarbij steeds dat de makers het publiek ►

► Caesar, *De Bello Gallico* 6, 13, 10.

► Caesars epilepsie staat genoemd bij Suetonius *De Vita Caesarum* 45; het vernielen van de brug naar Genève noemt Caesar in *De Bello Gallico* 1, 7, 2.

Circus Maximus in een model van Rome door Paul Bigot, universiteit van Caen.

hun kennis niet op belerende wijze willen opdringen. Het verhaal en de humor staan altijd op de voorgrond, maar aan de coulissen hebben ze wel degelijk grote zorg gewijd. Zo biedt het plaatje uit *Asterix en de gladiatoren* een goede impressie van de keizerlijke loge in het bomvolle Circus Maximus. Dat er boven Caesar een enorm spandoek hangt met de tekst

‘De grootste kracht van de strip is misschien wel dat de lezer zich volkomen in de tijd van toen verplaatst’

‘panem et circenses’ (brood en spelen) is weer voer voor volwassenen. Het is een fragment uit Iuvenalis’ *Tiende Satire* uit het begin van de tweede eeuw na Christus en vormt een vlijmscherpe kritiek op de onderdrukkingstactiek door de keizer. Dat het hier open en bloot tijdens de spelen getoond wordt, is net alsof er boven de ingang van de Sint-Pieter ‘opium voor het volk’ zou staan!

Natuurlijk staan er in de albums van Asterix genoeg foutjes waar puristen over kunnen vallen. De uniformen van de Romeinse soldaten stammen niet uit Caesars tijd maar uit de tijd van Trajanus rond 100 n.Chr. Asterix kan nooit in 50 v.Chr. aardappels hebben geschild voor zijn hutje; de aardappel kennen we in Europa immers pas na Columbus. Maar als een kritische lezer zou opmerken dat er in 50 v.Chr. geen menhirs meer werden gemaakt, zou hij zich belachelijk maken. Dat wisten de schepers van de strip zelf ook wel. Ze maakten van Obelix een menhirhouwer om grappen te kunnen maken over het nut van het product.

Deze buste maakte waarschijnlijk deel uit van een groter standbeeld voor een invloedrijke geromaniseerde Kelt. De haar- en baarddracht wijst erop dat dit een militair was. Historisch Museum Bern.

Heden in het verleden

Wie in de twintigste eeuw een komisch verhaal in 50 v.Chr. plaatst, kan er bewust anachronismen in leggen. Zo zien we een wegreistorient (restau-via), en een supermarkt (superdomus) waar je van alles kunt aanschaffen, van levensmiddelen tot slaven en orgie-attributen. Wanneer Asterix afscheid neemt van de Egyptenaren, zegt hij: ‘Als we ooit nog eens iets voor jullie kunnen doen, bijvoorbeeld een kanaal graven...’ Daarmee loopt hij vooruit op het Suezkanaal dat tussen 1859 en 1867 door vicomte de Lesseps zal worden aangelegd. Al roeiend naar Britannia suggereert Obelix dat een tunnel wellicht handig zou zijn. Wanneer een flacon met aardolie uit het Midden-Oosten per ongeluk in zee belandt, roept een op de golven dobberende zeemeewoedend: ‘Beginnen jullie nu al?!’

In de verhalen over onze Gallische helden staan veel knipogen naar personen en kunstproducten van later tijden. Op de slavenmarkt voor elite-slaven (!) van Tiffanus (men denke aan het chique warenhuis Tiffany) waar Caesar zijn slaven pleegt te kopen, neemt een slaaf poses aan die verwijzen naar *De Denker* van Rodin en klassieke beelden zoals *De Discuswerper* en de *Laocoön*. Een schip zinkende piraten vormt een imitatie van *Le Radeau de La Méduse* van Géricault uit het Louvre. De ziener uit *Asterix en de Ziener* met de prachtige naam Xynix snijdt een vis open om de toekomst te lezen; dit plaatje is een imitatie van Rembrandts *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp*.

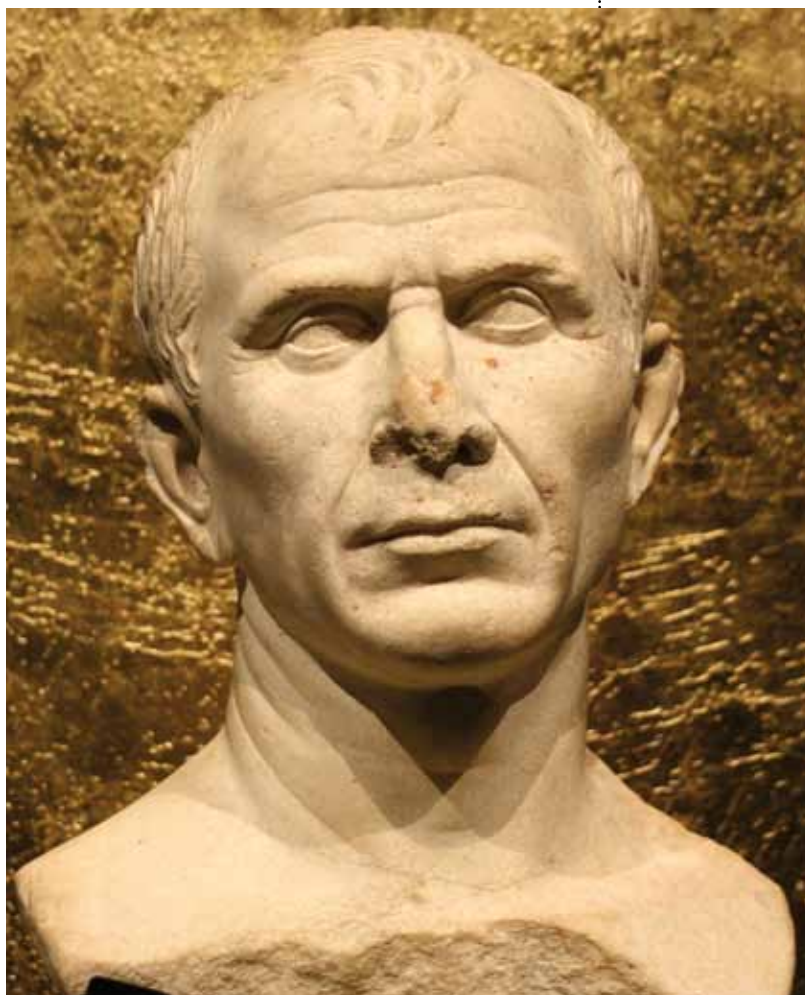
Inzicht

De grootste kracht van de strip is misschien wel dat de lezer zich volkomen in de tijd van toen verplaatst. Daarbij krijgt ook eens een gewoon doorsneedorpje de volle aandacht, we volgen een gewone legioensoldaat in alle ontberingen, we krijgen inzicht in het leven van slaven en gladiatoren. Het is geen zwart-witschildering waarbij de Galliërs alle sympathie en de Romeinen alle antipathie oogsten. Integendeel: vaak winnen de Romeinen onze gunst. Bovendien maken ook ‘foute’ Galliërs – collaborateurs – hun opwachting. Begrippen als romanisering en pacificatie worden concreet gemaakt.

Zo vat Caesar in *De Romeinse Lusthof* het geraffineerde plan op om het verzetsdorpje te omringen met Romeinse theaters, aquaducten en tempels in de hoop dat de verlokkingen van de beschaving de Galliërs zullen verleiden. Dit lijkt te lukken. Romeinse gasten komen vis en antiquiteiten kopen en de Romeinse kleding trekt de Gallische vrouwen onweerstaanbaar aan. Alleen een superwapen als de bard met zijn vreselijke stemgeluid kan hier nog uitkomst bieden. Asterix weet hem over te halen een appartement in het luxe hotel van de Romeinen te betrekken; het verlangen naar een beschaafd publiek trekt de bard over de streep. Wanneer hij midden in de nacht een lied aanheft, besluiten alle Romeinse huurders stante pede te vertrekken. Zijn naam luidt niet voor niets Assurancetourix: een *assurance (contre) tous les risques* is uiteraard een allrisk-verzekering.

De originele Franse tekst staat bol van de woordspelingen, vaak met een historische lading. Een voorbeeld: *Il affranchit le rubicond*

(hij geeft de roodharige de vrijheid) luidt het in *Asterix in Hispania*. Het betreft een triomftocht door Caesar, waarbij een roodharige barbaar geketend en wel applaudisseert voor Caesar die hem daarop vrijlaat. Maar het klinkt hetzelfde als *il a franchi le Rubicon*, wat betekent dat hij de Rubicon is overgestoken!

Toekomst

Afgelopen oktober verscheen *Asterix bij de Picten*. De NOS vond dit opmerkelijk genoeg om er een item in het televisiejournaal en op Radio 1 aan te wijden; de VARA besteedde er aandacht aan in *Spijkers met Koppen* op Radio 2. Het was dan ook spannend: nadat scenarist Goscinny in 1977 was overleden, ging Uderzo alleen verder met Asterix. Veel fans haakten af omdat de humor en de verhaallijnen van beduidend lagere kwaliteit waren. *Het Geheime Wapen* uit 2009 – met buitenaardse wezens – vormde voor velen het tragische dieptepunt. Nu heeft Uderzo echter de fakkel aan een nieuwe schrijver en een andere tekenaar overgedragen. Dat dit avontuur in tekenstijl en humor niet onderdoet voor veel van de oudere avonturen biedt hoop voor de toekomst. ■

Buste in marmer van Julius Caesar, in 2007 ontdekt in de Rhône bij Arles (Frankrijk). Vermoedelijk een van de twee (ons bekende) beelden die tijdens zijn leven van hem gemaakt zijn. IRPA, Musée Arles Antique. Foto Mcleclat. Boven: Laocoön en zijn zonen. Vaticaanse museum.

Een cadeautje, een maaltijd of een legeronderdeel

De olifant in de geschiedenis

Olifanten. Wij kennen ze uit de dierentuin en van tv en zijn daardoor best vertrouwd met hun verschijning. Maar wat een indruk moeten deze dieren hebben gemaakt toen ze voor het eerst in Europa te zien waren! In deze aflevering van *Kleio Dier* worden enkele bijzondere olifanten uit de geschiedenis belicht.

Ben Vriesema is redacteur van Kleio.

Een olifant was uiteraard een zeldzaamheid in dit deel van de wereld. Hannibal was rond het jaar 200 v.Chr. zowel de Pyreneeën als de Alpen overgestoken met zijn vechtolifanten. Zijn verrassingsaanval op de Romeinen was eerst succesvol, maar de beperkte wendbaarheid van de logge beesten deed Hannibal de das om. Hij kon Rome niet bereiken en werd na jarenlange omzwer-

vingen door 'Italië' teruggedreven naar Carthago. Tot overmaat van ramp moest hij – zonder olifanten – daarvandaan vluchten om niet in handen te vallen van de Romeinen (die hem zeker hadden gekruisigd of op een andere wijze hadden vernederd en gemarteld). In Gebze (nabij het huidige Istanbul) pleegde hij – opgejaagd door zijn Romeinse vijanden – zelfmoord door vergiftigd stierenbloed tot zich te nemen.

Castor en Pollux

Andere beroemde olifanten werden niet ingezet als vechter, maar werden gedood om opgegeten te worden. De Parijse dierentuin had in 1870 twee olifanten, Castor en Pollux. Maar omdat het Pruisische leger Parijs had omsingeld en de bevolking alles al had gegeten wat mogelijk was (onder andere zo'n 60.000 paarden), werden de olifanten verkocht aan een slager die er zijn voordeel mee dacht te doen. Hij kocht beide dieren voor 27.000 franc. Hij verdiende er goed aan, want nadat de beesten waren neergeschoten met een zwaar kaliber geweer en hij de beesten had geslacht, werd er maar liefst 45 franc betaald voor een pond slurf. Het vlees zelf bracht per pond ongeveer twaalf franc op. Helaas schijnt olifantenvlees niet echt lekker te zijn. Een Fransman schreef in 1870 dat het vlees ruw en vettig smaakte. Toch waren de buikjes voor even weer gevuld. Uiteindelijk is Parijs toch gevallen: het Pruisische leger kon het veel langer volhouden buiten de stad dan de hongerende Parijzenaars. De Fransen moesten in 1871 een vernederende vrede accepteren.

Olifant. Muurschildering uit de elfde-eeuwse Mozarabe kerk in San Baudelio in Casillas de Berlanga (Spanje), later op canvas overgebracht. De olifant symboliseert nederigheid en wordt in verband gebracht met Christus. Hij draagt een kasteel op zijn rug, wat volgens middeleeuwse teksten de zorgen en het lijden van de mensheid moet verbeelden. Collectie Prado, Madrid.

Over de Alpen

Je zal maar een olifant cadeau krijgen! Het overkwam Karel de Grote in het jaar 802. Twee jaar daarvoor was hij gekroond tot keizer der Franken. Door deze titel had hij blijkbaar aanzien gewonnen, ook in gebieden die niet onder zijn jurisdictie vielen. In Bagdad zetelde kalief Harun al-Rashid en Karel en hij hebben elkaar jarenlang presentjes gestuurd om wederzijds respect te tonen voor elkaars (geografische)

positie. De kalief stuurde kleding, specerijen en de olifant Abul-Abbas. Volgens sommige bronnen betrof het een zeldzame witte olifant. Het dier werd meegegeven met zijn Joodse begeleider Isaac, die (waarschijnlijk vanuit Carthago) naar Italië voer en van daaruit op de rug van de olifant over de Alpen en door Duitsland trok. Wat een magnifiek beeld moet dat zijn geweest: die kolossale olifant, sjokkend over smalle paden, nagestaard

door menig boer en horige, die zich ongetwijfeld hebben afgevraagd of ze niet droomden. Of Karel heel erg verguld was met zijn cadeautje wordt in de bronnen niet uit de doeken gedaan. Wel wordt verteld dat Abul-Abbas in 810 plotseling overleed aan de gevolgen van een longontsteking. Keizer Karel was op weg naar de Deense koning die in Friesland had huisgehouden. Misschien nam hij de olifant mee op oorlogspad. Nabij Wesel (aan de Rijn) schijnt het beest gestorven te zijn, na het oversteken van de Rijn. De bronnen vertellen niet of voor het dier een groot graf is gegraven of dat men het beest heeft laten wegvreten door wolven. Onbekend is ook of Karel de Grote getreurd heeft om de dood van zijn olifant. ■

Boven:
Castor of Pollux
wordt doodgeschoten tijdens het beleg van Parijs.
Onder:
Hannibal trekt
over de Alpen op
zijn olifant. Nicolas
Poussin, ca. 1625.
Bevindt zich in een
privécollectie.

Hoe hardnekkige misvattingen

Over fouten in schoolboeken

Galileo Galilei is in 1633 door de kerk gedwongen om zijn denkbeelden over het zonnestelsel te herroepen. Het is niet waar dat hij daarvoor werd bedreigd met de brandstapel, zoals diverse geschiedenismethodes vertellen. Tijdens het proces verbleef de beroemde wetenschapper in een appartement van drie kamers met uitzicht op de fraaie tuinen. Hij werd niet gemarteld en dat hij zou hebben gezegd 'En toch beweegt zij' is een dierbare mythe.

Dick Berents is auteur van het boek *Stalin en Hitler komen in de hemel*. Dit is deel 2 van zijn artikel over misvattingen in schoolboeken. Het eerste deel verscheen in *Kleio* 1 (2014).

In mijn artikel *Onhistorische geschiedenis* in *Kleio* 1 (2014) heb ik gewezen op een aantal misvattingen in onze geschiedenismethodes voor het voortgezet onderwijs. Ik heb daarbij alleen naar feitelijke onjuistheden gezocht. Over inzichten en interpretaties van de geschiedenis kun je van mening verschillen. Het is bijvoorbeeld mogelijk om de wereldcrisis of het ontstaan van de Koude Oorlog

op verschillende manieren uit te leggen. Zelfs ronduit verkeerde interpretaties heb ik buiten beschouwing gelaten, zoals passages waarin de slavernijkwestie als de enige oorzaak van de Amerikaanse Burgeroorlog werd voorgesteld. Aan de andere kant van het spectrum heb ik ook niet gelet op drukfouten en vergissingen in een jaartal. Het was geen vergelijkend warenonderzoek; ik had niet de bedoeling om vast te stellen welk schoolboek de meeste fouten maakte. Ik wilde alleen aantonen dat er te veel missers in de schoolboeken staan. In mijn artikel moest ik mij beperken tot twintig veelvoorkomende fouten. Er zijn er veel meer, zoals de mededeling dat in het Colosseum christenen werden gedood, dat Napoleons veldtocht in Rusland mislukte door de strenge winter en dat Churchill de term 'ijzeren gordijn' bedacht. De *hotline* van 1963 werd beschreven als een telefoon in plaats van een telexverbinding, het Marshallplan als een geschenk in plaats van voornamelijk een lening en Marie Antoinette zei weer eens: 'Laat ze maar taart eten.'

Schoolboeken zijn niet slecht

Hardnekkige misvattingen maken deel uit van de volkscultuur en je komt ze op allerlei gebieden tegen. In de biologie: een struisvogel steekt zijn kop niet in het zand. In de gezondheidszorg: een blaasontsteking of een verkoudheid wordt niet veroorzaakt door de kou. Je hebt ze dus ook bij geschiedenis. Mijn grootvader herinnerde zich van het onderwijs in zijn jeugd het jaartal 1018: Dirk III sticht een tol bij Dordrecht. De werkelijke tol (eigenlijk geen tol maar een schatting) werd geheven bij Vlaarding. De stad Dordrecht bestond in 1018 nog niet en de gedachte dat het om Dordrecht ging, was al voor de geboorte van

blijven bestaan

mijn opa ontzenuwd. Toch bleef het jaartal in deze vorm heel lang in de schoolboekjes staan. Waarom zijn die fouten er niet uit gehaald? Ik wil vooropstellen dat de Nederlandse lesmethodes helemaal niet slecht zijn. Niemand liet de oermensen achtervolgen door dinosaurussen, zoals in de films *One Million Years B.C.* en *Caveman* het geval was. De informatie over de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedenis is heel behoorlijk en de boeken hebben geen nationalistische agenda zoals we in vele landen zien, ze verheerlijken niet het regime van Onze Grote Leider, ze bevatten weinig religieuze vooroordelen of racistische stereotypen en ze zijn niet meer louter het verhaal van koningen en veldslagen. Sommigen zullen menen dat er te weinig aandacht wordt besteed aan bijvoorbeeld vrouwengeschiedenis of het milieu of de vervolging van homoseksuelen, maar in dat geval zouden de boeken veel dikker moeten zijn.

'De hardnekkigste fouten hebben te maken met nationale feestdagen'

De methodes geven natuurlijk wel in hoge mate de ontwikkeling weer van de westerse beschaving, het traditionele pad van de Egyptenaren tot de val van de Muur en mogelijk nog iets verder, maar we maken nu eenmaal deel uit van die westerse cultuur. Jammer is het weglaten van nuances en complexe oorzaken, maar we moeten er begrip voor hebben dat auteurs zich om praktische redenen moeten beperken en de stof vereenvoudigen. Misverstanden gaan minder over processen en structuren dan over gebeurtenissen, en vooral over gebeurtenissen die tot de verbeelding spreken: de Slag bij Marathon, de stichting van Rome, de gladiatorenspelen en de invallen van de Vikingen. Over de ontdekking van Amerika kun je makkelijker een boeiend verhaal vertellen dan over de economische ontwikkeling van de Republiek en Luther met hamer en spijkers spreekt meer tot de verbeelding dan het dagelijks leven tijdens de Industriële Revolutie. Het viel me op dat enkele van de meest hardnekkige fouten te maken hebben met nationa-

le feestdagen, zoals in Frankrijk de veertiende juli en in Nederland de vijfde mei.

De datum voor de ondertekening van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring is bijvoorbeeld ook zo'n misverstand. Op 2 juli nam het Congres het besluit tot onafhankelijkheid en John Adams voorspelde dat de tweede juli een belangrijke Amerikaanse feestdag zou worden. Het duurde echter nog een paar dagen voor de vergadering het eens was over de precieze tekst die naar de drukker kon worden gestuurd. Uiteindelijk werd door een toeval 4 juli vastgesteld als de nationale feestdag van de Verenigde Staten. De meeste Amerikanen zijn ervan overtuigd dat de verklaring op 4 juli 1776 werd getekend en dat kunnen we in diverse geschiedenismethodes terugvinden. In werkelijkheid ondertekenden de meeste afgevaardigden pas op 2 augustus van dat jaar. ►

Parade tijdens 4th of July, Danville, Californië. Foto: John Morgan. Linkerpagina: Portret van Marie Antoinette, circa 1775. Musée Antoine Lécuyer.

Dat deze gedenkdagen aanleiding geven tot misvattingen, zal geen toeval zijn: kennelijk leiden belangrijke gebeurtenissen enerzijds tot herdenken, maar anderzijds ook tot doorvertellen en slecht herinneren.

Je zou verwachten dat de boeken voor de moeilijker opleidingen, zoals het vwo, zorgvuldiger onderbouwd zijn dan die voor het vmbo, en dat bovenbouwboeken minder fouten bevatten dan de deeltjes voor de onderbouw, maar dat is niet het geval. Doordat er in boeken met meer details en meer informatie theoretisch meer fouten kunnen staan, staan die fouten er ook inderdaad. Het is als een versie van de wet van Murphy. Boeken voor het vwo bevatten daardoor meer hardnekkige fouten dan die voor het vmbo, en we kunnen ook zien dat de dikke boeken voor de bovenbouw, die dieper op de hele geschiedenis ingaan, gevoeliger zijn voor misvattingen dan die voor de onderbouw.

Het schrijven van een schoolboek

Meer dan twintig jaar heb ik hoofdstukken geschreven voor geschiedenismethodes van verschillende uitgevers. Hardnekkige misverstanden kwamen ook in die boeken voor, al was dat hopelijk zelden het geval in mijn bijdragen. (Wel heb ik een keer geschreven over 'keizer' Hendrik IV op een moment dat hij nog slechts rooms-koning was, maar dat heb ik in een latere druk laten verbeteren.)

'Auteurs gebruiken leuke details die ze zich nog herinneren van hun eigen geschiedenisdocent'

Uitgevers nemen vaak jonge, onervaren mensen in dienst, die hun deeltijdbaan voor de klas willen aanvullen met schrijfwerk. Meer ervaren auteurs van schoolboeken hebben het vaak te druk met hun onderwijsbaan om veel te lezen. Gehaast moeten ze naar een deadline toe werken. De schrijvers hebben niet altijd de beste opleiding gehad en ze zijn zelden specialisten op het gebied waarover ze schrijven. De auteurs gebruiken ook leuke details die ze zich nog herinneren van hun geschiedenisdocent, dezelfde leraar die vroeger 'zo fantastisch' kon vertellen.

De auteurs nemen ook informatie over uit de boekjes die ze vroeger op school zo trouw hebben bestudeerd en uit de methodes die ze nu in de klas gebruiken. De geschiedenis herhaalt zichzelf niet, dat is een misverstand, maar de geschiedenisboekjes herhalen wel wat er in

andere schoolboekjes heeft gestaan.

In het laatste kwart van de twintigste eeuw lag de nadruk nog op thematische hoofdstukken waarin de auteur wat dieper kon ingaan op historische processen en structuren. Dat was in de bovenbouw wat sterker het geval dan in de onderbouw. Bij de overgang naar de eenentwintigste eeuw probeerde men meer een algemeen overzicht te geven van de geschiedenis zodat er meer onderwerpen ter sprake kwamen. Dat was goed voor de algemene ontwikkeling, maar het verhaal werd daardoor oppervlakkiger en gevoeliger voor misvattingen.

Inmiddels zijn bij het schrijven van een schoolboek de eisen van de didactiek en de vormgeving veel zwaarder geworden. In het begin van de jaren negentig zei mijn redacteur nog: 'Schrijf jij maar een goed verhaal over het stuk van de geschiedenis waar je specialist in bent; ik heb wel een paar tamme didactici die daar vragen bij kunnen maken.' Later voerden redacteurs veeleisende formats in, waarbij de nieuwe, maar vaak voorbijgaande inzichten van de didactiek grote aandacht kregen. Zo werden methodes afgestemd op principes van groepswork, differentiatie binnen klasverband, talentontplooiing of leerstijlen.

De uitgevers, die steeds feller met elkaar concurreerden, probeerden op beslissende momenten een boek af te hebben: een week voor het vaststellen van de boekenlijsten van de scholen en eens in de twee jaar voor de Nationale Onderwijstentoonstelling (NOT). In de race om op tijd op de markt te komen was er weinig aandacht voor de feitelijke juistheid van de informatie. Het was bijvoorbeeld niet gebruikelijk dat alle medewerkers voor de eerste druk het hele boek op juistheid nalazen. Misschien zouden ze dat wel moeten doen. ■

Bastille wél bestormd

Een reactie op 'Onhistorische geschiedenis'

In dit artikel reageert Tom van der Geugten op de twee artikelen van Dick Berents over misvattingen in geschiedenismethodes (in dit nummer en in *Kleio* 1, 2014). Hij legt uit waarom hij de kritiek voor een deel niet terecht vindt. Ook reageert hij op de verklaringen die Berents geeft voor de misvattingen. Tot slot gaat hij in op het beroep van educatief auteur en de specifieke competenties daarvan.

Schoolboekauteurs laten nog weleens een steekje vallen' en 'In geschiedenismethodes staan tal van fouten' schreef Dick Berents in zijn eerste artikel in *Kleio* 1 (2014). Het is goed als uitgevers en auteurs worden gewezen op fouten in hun boeken, zowel redactionele als inhoudelijke fouten. Er zijn educatieve uitgeverijen die met een speciaal formulier op hun website docenten vragen errata te melden. U mag ervan uitgaan dat die meldingen zeer op prijs worden gesteld en dat er bij herdrukken dankbaar gebruik van wordt gemaakt. Het komt ook regelmatig voor dat een docent of een leerling een kritische vraag mailt naar de uitgever over de inhoud van een schoolboek, waarop – voor zover ik weet – altijd zorgvuldig wordt geantwoord. Dat is een constructieve vorm van samenwerking tussen makers en gebruikers. Het is interessant dat Berents in de rol van betweter uitspraken doet over 'misvattingen'

in schoolboeken zonder zijn bronnen te vermelden. Op een aantal punten heeft Berents zeker gelijk, maar op een aantal ook niet. Ik maak dat duidelijk door hierna in te gaan op drie van de circa vijftien door Berents gesignaleerde 'misvattingen'. Ook voor Berents geldt, waar gewerkt wordt, worden fouten gemaakt.

De mythe van Wageningen

Met een citaat uit *Geschiedeniswerkplaats* (2009) stelt Berents dat de tijd en plaats van de Duitse capitulatie in Nederland in mei 1945 in diverse schoolboeken verkeerd zijn weergegeven. Op 9 juli 1945 onthulden de Canadese generaal Foulkes, prins Bernhard en de Wageningse burgemeester Van der Weide op de buitenmuur van hotel De Wereld een gedenkplaat waarop in het Engels staat vermeld: 'In dit gebouw werd op 5 mei 1945 door luitenant Charles Foulkes, opperbevelhebber van het Eerste Canadese legercorps, ►

Tom van der Geugten was docent geschiedenis in het vo en hbo en is het nu in het hovo. Hij is voorzitter van de Vereniging van Educatieve Auteurs en werkt(e) mee aan de methodes *Sprekend verleden*, *Sporen*, *Indigo*, *Plein M*, *Geschiedeniswerkplaats* en *Wijzer!*

Foto gemaakt in hotel De wereld op 5 mei 1945 met Bernhard (geheel links), Foulkes (tweede van links) en Blaskowitz (tweede van rechts). Foto: www.4en5mei.nl.

► Deels geciteerd in *Capitulatie of dienstbevel. Wageningen en de laatste oorlogsdagen*, Historische Vereniging Oud-Wageningen (2010). www.saak.nl, klik op 'Battlefield tour', en dan op 'Grebbelinie/Wageningen'.

► Hans Wansink, 'Capitulatie in Wageningen onwettig', in: *De Volkskrant* 30 april 2005.

► L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b, p. 1413. In pdf op www.niod.nl/nl/download.

► Hans Wansink, 'De mythe van Wageningen', in: *De Volkskrant* 30 april 2005.

► http://nl.wikipedia.org/wiki/Charles_Foulkes.

► zie noot 1.

de onvoorwaardelijke overgave geaccepteerd van het 25ste Duitse leger van col. gen. Johannes Blaskowitz.' In het gemeentearchief van Wageningen bevindt zich het 'capitulatiedocument' met de handtekeningen van Foulkes en Blaskowitz.¹ Het is gedateerd '5 May 1945', maar het is niet onmogelijk dat de tekst op 6 mei is ondertekend en dat de 'capitulatie' op 5 mei mondeling is geaccepteerd. Uit de titel *Orders* (in de Duitse vertaling: *Übergabebefehle*) en de tekst van het document blijkt dat het formeel niet ging om een capitulatie, maar om een praktische uitwerking van de capitulatie op 4 mei te Lüneberg aan de Britse veldmaarschalk Montgomery door de Duitse admiraal Von Friedeburg namens de Duitse troepen in Noordwest-Duisland, Nederland en Denemarken. Deze capitulatie was ingegaan op 5 mei 8.00 uur.² Reden om Bevrijdingsdag op die datum te vieren.

In 1982 schreef Loe de Jong dat Blaskowitz het capitulatiedocument niet tekende op 5 mei in het hotel, maar op 6 mei in de aula van de Landbouwhogeschool en dat Bernhard erbij was in het hotel en in de aula.³ Volgens Berents is er op 5 mei niets ondertekend en was Bernhard er toen niet bij. Maar met foto's (vorige pagina) en films (bijvoorbeeld 'Onderhandelingen Duitse overgave' op *YouTube*) kan worden aangetoond dat Bernhard bij beide bijeenkomsten wel degelijk aanwezig was. In 2005 stelde de Wageningse historicus Coen Pepplinkhuizen vast dat het zicht op de capitulatiegeschiedenis nogal wordt verduisterd door tegenstrijdigheden en schijninformatie.⁴ 'De onderschriften van de foto's die op 5 en 6 mei 1945 in Wageningen zijn genomen, klopten niet; personen werden voortdurend verwisseld. Getuigen gaven soms wel vier versies van de gebeurtenissen.'

verhaal van Reichelt door documenten bevestigd. De bijeenkomst in de aula, waarin werd gesproken over praktische zaken zou later zijn aangeduid als de bijeenkomst waar de ondertekening van het document – mogelijk met opzet geantidateerd – zou hebben plaatsgevonden. Volgens Pepplinkhuizen heeft generaal Foulkes bewust geprobeerd – vooraf en achteraf – om de eer van een eigen capitulatie op te strijken. En heeft Bernhard zich deze mythe van Wageningen laten aanleunen. Een waardevolle recente publicatie over de gebeurtenissen in Wageningen is het artikel *Capitulatie of dienstbevel. Wageningen en de laatste oorlogsdagen* van leden van het documentatiecentrum van de Historische Vereniging Oud-Wageningen (2010).⁶ Volgens deze historici is het waarschijnlijk dat het gevraagde uitstel bedoeld was om de Duitse troepen over de geaccepteerde orders te informeren, om ongelukken te vermijden. Op basis van onder meer Canadese verslagen komen de historici tot de conclusie dat meermalen documenten zijn getekend. Op 5 mei is om 16.30 uur in hotel De Wereld het 'orderdocument' getekend, dat beschouwd wordt als capitulatiedocument. In het begin van de middag van 6 mei is er een bijeenkomst geweest in een boerderij in Nude waarbij waarschijnlijk formulieren zijn getekend waarmee Blaskowitz te kennen gaf dat hij had voldaan aan de op 5 mei gegeven opdracht om informatie te geven over de Duitse

Buste van Quetzalcoatl uit de periode 1325 - 1521, British Museum.

'Veel auteurs gaan inderdaad uit van hun relatief beperkte kennis uit hun school- en studietijd'

Op 5 mei vroeg Blaskowitz om uitstel, volgens Berents (en De Jong) 'omdat hij eerst wilde onderzoeken of hij aan alle eisen kon voldoen.' Berents stelt dat het capitulatiedocument op 6 mei in een boerderij in het gehucht Nude bij Wageningen is getekend, zoals in 1975 is beweerd door de Duitse generaal Reichelt, hetgeen vervolgens meermalen is bestreden is door generaal-majoor George Kitching.⁵ Volgens Pepplinkhuizen wordt het

troepen. En later op de middag van 6 mei zijn in de aula mogelijk ook weer documenten over praktische zaken ondertekend. Over het precieze verloop van de gebeurtenissen op 5 en 6 mei lopen de meningen dus nog sterk uiteen.

De terugkeer van Quetzalcoatl

Berents beweert dat er geen bron van de Azteken zelf is, die ons vertelt dat Quetzalcoatl terug zou komen. Toch ben ik in bezit van het boek *De oorlog tegen de goden. Azteekse kronieken over de Spaanse verovering* met door Azteken-specialist Rudolf van Zantwijk uit het Nahuatl vertaalde teksten.⁷ Hierin zegt ene Axayacatl: 'Motecuzoma zit maar in de oude geschriften te staren. Hij vraagt zich af of de terugkeer van Quetzalcoatl op handen is.' En in een verslag van de aankomst op de kust van het eerste Spaanse schip staat: '... en zij vroegen zich af of hij, Quetzalcoatl (Siervederslang of Kostbare Tweeling) Topiltzin (Onze Prins), was aangekomen.'

Het klopt dat afbeeldingen van Quetzalcoatl niet leken op Cortés en dat Spanjaarden het verhaal over de terugkeer van deze god in de wereld brachten om aan te geven hoe bijgelovig Azteken waren. Maar dat neemt niet weg dat er wel degelijk Azteekse bronnen over de verwachte terugkeer van deze god bestaan.

Verklaringen

In zijn tweede artikel geeft Berents een aantal realistische verklaringen voor veel missers in schoolboeken. Zo worden hardnekkige misvattingen in methodes doorgegeven, met in vmbo-boeken minder 'vergissingen' dan in de meer gedetailleerde vwo-boeken. Het klopt dat uitgevers nogal eens gebruik maken – ze worden niet 'in dienst' genomen – van jonge, relatief onervaren auteurs met een relatief beperkte vakkennis, zeker op het evenementiële niveau. Zij moeten al doende leren, bij gebrek aan een vakopleiding voor auteurs.

Inderdaad gaan veel auteurs uit van hun relatief beperkte kennis die ze in hun school- en studietijd hebben ontwikkeld. Onbekende onderwerpen zijn nogal eens onbemind. Gebrek aan tijd voor adequate research speelt ook zeker een rol, al is het niet zo dat oudere auteurs het vaak te druk hebben om veel te lezen. Dat geldt eerder voor jonge auteurs. Vanwege het historisch overzicht moeten auteurs tegenwoordig inderdaad minder diepgaand over meer onderwerpen schrijven dan in de tijd van de thema's. En de eisen van de didactiek

De bestorming van de Bastille

Berents meldt dat er maar liefst negen methodes zijn waarin staat dat de Bastille op 14 juli 1789 werd 'bestormd', terwijl er volgens hem helemaal geen bestorming was. Nu betekent 'bestorming' volgens *Van Dale* 'met grote aantallen tegelijk afkomen op'. En daarbij ging het er volgens bijgaande bron niet zo geweldloos aan toe als Berents beweert.

In de *London Gazette* stond kort na 14 juli 1789:

*'In the Evening a Detachment with Two Pieces of Cannon went to the Bastille, to demand the Ammunition deposited there. A Flag of Truce had been sent before them, which was answered from within; But nevertheless, the Governor (the Marquis de Launay) ordered the Guard to fire, and several were killed. The Populace, enraged at this Proceeding, rushed forward to the Assault, when the Governor agreed to admit a certain Number, on Condition that they should not commit any Violence. A Detachment of about Forty accordingly passed the Drawbridge, which was instantly drawn up, and the whole Party massacred. This Breach of Faith, aggravated by so glaring an instance of Inhumanity, naturally excited a Spirit of revenge and Tumult not to be appeased. A Breach was soon made in the Gate, and the Fortress surrendered.'*⁸

en vormgeving zijn zeker zwaarder geworden. Berents wijst op de felle concurrentie tussen methodes, maar die is niet per definitie nadelig voor de feitelijke juistheid van informatie. Een uitgeverij kan kiezen voor inhoudelijke kwaliteit als *selling object*. Deze kwaliteit wordt voor een deel bepaald door de houding van auteurs, de eisen die ze aan zichzelf stellen en door de werkwijze van auteursteams, die per methode nogal verschilt. Uit ervaring weet ik dat het goed werkt als de uitgever en medeauteurs kopij meelesen vanaf de eerste versie en gewend zijn om elkaar zo nodig flink te bekritisieren. Jonge auteurs ontwikkelen hun schrijfcompetenties beter als ze gecoacht en gecontroleerd worden door meer ervaren auteurs. Ambitieuze jonge auteurs staan open ►

Prise de la Bastille, waterverfschilderij door J.P. Houel uit 1789. Bibliothèque nationale de France.

► Amsterdam 1992, p. 34, 50 en 52.

► <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/education/french-revolution.pdf>.

Competentiemodel

1 Leermateriaal ontwikkelen

	De educatief auteur:
<i>kennis:</i>	is op de hoogte van actuele kwaliteitskenmerken van leermateriaal, zoals leerteksten, opdrachten, afbeeldingen en geluidsopnamen
<i>inzicht:</i>	begrijpt het belang van afstemming van diverse soorten leermateriaal op bepaalde doelgroepen
<i>vaardigheden:</i>	is in staat om diverse soorten leermateriaal te schrijven, te selecteren of op andere wijze te produceren en daarbij kritisch te reflecteren op proces en product
<i>houding:</i>	is bereid om zijn kennis, inzicht en vaardigheden met betrekking tot diverse soorten leermateriaal adequaat te ontwikkelen

Zie voor het complete competentiemodel:

<http://www.educatieveauteurs.nl/informatie/competentieprofiel>.

voor kritiek en horen graag hoe het beter kan. Dat kost veel tijd, omdat je bijvoorbeeld iets voor een collega-auteur uitzoekt, maar het zorgt wel voor een voortdurende scheiding van inhoudelijke kaf en koren. Wat zeker niet werkt, is een uitgever die een auteur aan zijn lot overlaat met de mededeling 'Je kan het!' Tot slot van het proces is het de verantwoordelijkheid van eindredacteuren om de inhoud kritisch te controleren en waar nodig te verbeteren. Bij twijfel werkt het goed als twee eindredacteuren elkaar kunnen raadplegen.

De educatief auteur

Leermateriaal maken is een creatieve manier om met je schoolvak bezig te zijn. Veel leraren maken regelmatig leermateriaal voor hun eigen les en die van collega's op hun school. Dat hoort bij hun werk. Maar als ze leermateriaal voor anderen buiten hun school maken, dan zijn ze ook educatief auteur. Educatief schrijven is een ander beroep dan dat van een leraar. Uit recent onderzoek blijkt dat educatieve auteurs steeds minder vaak ook lesgeven. Educatieve auteurs werken meestal als zelfstandig ondernemer en krijgen van de uitgeverij als beloning voor hun schrijfwerk een deel van de opbrengst van het leermateriaal (royalty's). Van de nettoverkoopprijs gaat doorgaans ongeveer tien procent naar de auteurs. Elke auteur krijgt hiervan een deel dat evenredig is aan zijn bijdrage aan het product. Deze zaken worden geregeld in een contract dat de auteur afsluit met de uitgeverij. Hoe beter een (wel en niet-digitale) methode verkoopt, hoe meer de auteur eraan verdient.

Beroepscompetenties

Educatieve auteurs kunnen diverse taken vervullen in het productieproces van leermateriaal. Bij methodes geschiedenis zijn er bijvoorbeeld conceptontwikkelaars, beeldverzamelaars, eindredacteuren en schrijvers van teksten, opdrachten, toetsen en van digitale onderdelen van de methode. Elke methode heeft zijn eigen werkwijze, die samenhangt met de kwaliteiten van de beschikbare auteurs en de mate van betrokkenheid van de eindredacteur en de uitgever. Er zijn auteurs die zowel teksten als opdrachten (met antwoorden) en toetsen schrijven, maar het komt ook voor dat dit door aparte auteurs wordt gedaan. Educatieve uitgeverijen zoeken regelmatig naar nieuwe auteurs. Op hun website publiceren ze bijvoorbeeld specifieke oproepen of er is een pagina op hun site waar potentiële auteurs zich kunnen aanmelden. Na aanmelding worden hun schrijverskwaliteiten getoetst met een proefopdracht.

Wat moet een educatief auteur kennen en kunnen? Op de website www.educatieveauteurs.nl worden acht belangrijke competenties behandeld. Belangstellenden kunnen hiermee vaststellen of het ook voor hen een geschikt beroep is. Als beginnend auteur hoef je niet al deze competenties te beheersen. Een uitgever laat je bijvoorbeeld eerst opdrachten schrijven. Door ervaring en zelfscholing kun je je competenties verder ontwikkelen. Heb je laten zien dat je op tijd goed werk kunt leveren, dan is er meestal meer dan genoeg te doen. En dat zal nog jaren zo blijven. ■

Beroepsvereniging

Sinds 2006 hebben educatieve auteurs een eigen beroepsvereniging die hun belangen behartigt: de Vereniging van

Educatieve Auteurs (VvEA). De VvEA biedt haar leden mogelijkheden om contact te hebben met beroepsgenoten. Ze verzorgt scholing en informeert leden over ontwikkelingen die te maken hebben met hun beroep. Ze voert overleg met de Groep Educatieve Uitgeverijen (GEU) over modelcontracten en bemoeit zich met politieke besluitvorming, bijvoorbeeld over Wikiwijs en over de Wet Auteurscontractenrecht. Leden van de VvEA kunnen gebruikmaken van hun recht op juridische hulp bij een conflict met een opdrachtgever.

www.educatieveauteurs.nl

Kroniek van de Nederlandse Oorlog.

De Opstand 1559-1588

Hugo de Groot

De beroemde humanist en rechtsgeleerde Hugo de Groot kreeg opdracht van de Staten van Holland om de Opstand te beschrijven. Hij deed dat tussen 1601 en 1612. Zijn werk werd echter veel later pas uitgegeven. De Groot was in ongenade gevallen in verband met de godsdienstige twisten die de jonge Republiek overspoelden. Vantilt | € 22,50

Een geschiedenis van de wereld in twaalf kaarten

Jerry Brotton

Van Ptolemaeus tot Google Earth. Brotton laat in dit boek aan de hand van twaalf verschillende kaarten zien hoe de wereld in de ogen van de mensen is veranderd.

De Bezige Bij | € 34,95

1914.

Een kleine geschiedenis

Bert Bukman

In dit kleine handzame boekje worden per maand de gebeurtenissen beschreven die in het jaar 1914 plaatsvonden. Iets lichts voor op het nachtkastje. Prometheus-Bert Bakker | € 12,50

Slavernij en vrijheid op Curaçao.

De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt

Han Jordaan

Dit (bewerkte) proefschrift beschrijft de relatie tussen de slaven en de blanken en – na de afschaffing van de slavernij – tussen de vrijgelaten niet-blanken en de blanken op het Caribische eiland. Er deden zich menigmaal botsingen voor. Walburg Pers | € 39,50

IJzeren Oogst.

Een reis door Europa en de Grote Oorlog

Korneel De Rynck

Een mooi reisverslag naar de plaatsen die er tijdens de Eerste Wereldoorlog toe deden: onder andere Sarajevo, Tannenberg, Gallipoli, Verdun en Brest-Litovsk.

De Bezige Bij | € 24,99

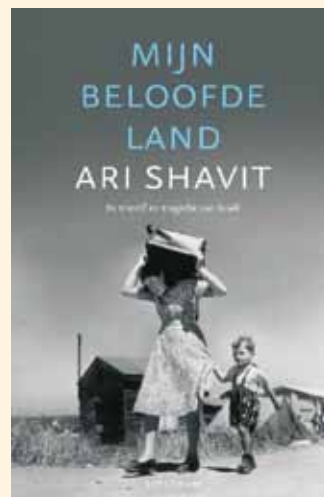
Mijn beloofde land.

De triomf en tragedie van Israël

Ari Shavit

Aan de hand van brieven, documenten en zijn eigen familiegeschiedenis schetst Shavit een verhaal dat loopt van 1900 (toen zijn overgrootvader het Heilige Land bezocht) tot de interne binnenlandse problemen die tegenwoordig in Israël spelen.

Spectrum | € 29,99

Compagnies dochters.

Vrouwen en de VOC (1602-1795)

Michel Ketelaars

Aan boord van de VOC-schepen waren ook vrouwen aanwezig: soms als (man verklede) matroos, soms als passagier. In de steden waar VOC-schepen vertrokken, waren 'zielverkoopsters' actief: vrouwen die mannen probeerden te laten aanmonteren. De VOC was niet alleen een mannenbolwerk, zo blijkt uit dit boek. Balans | € 19,95

Een nieuwe staat.

Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden

Ido de Haan, Paul den Hoed, Henk te Velde (red.)

In 1813 was nog onduidelijk

hoe het zojuist gevormde koninkrijk eruit moest zien. Het bleek een groot experiment en het was niet in alle opzichten een succes. Het boek staat vol prachtig beeldmateriaal. Prometheus-Bert Bakker | € 45,00

Polarisatie en hoogconjunctuur.

Het kabinet-De Jong 1967-1971

Johan van Merriënboer, Carla van Baalen (red.)

Inmiddels het negende deel van de onvolprezen serie *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Het kabinet-De Jong loodste het land door roerige tijden. Een *must have* voor elke docent die staatsinrichting doceert.

Boom | € 49,90 ■

Blingbling

Portret van een goudsmid, waarschijnlijk
Bartholomeus Jansz van Assendelft.
Schilderij van Werner van den Valckert, 1617.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

in de Republiek

Sieraden onderzoeken met boedellijsten en schilderijen

Wie goed kijkt naar portretten uit de Gouden Eeuw ziet daarop verrassend veel kostbare juwelen: gouden en zilveren hangers, broches en gespen, armbanden en oorbellen – de meeste versierd met edelstenen. Met deze les kunt u de leerlingen vanuit hun eigen belevingswereld terugvoeren naar de Gouden Eeuw. U kunt hen laten kennismaken met de wijze waarop mannen en vrouwen uit verschillende sociale groepen sieraden gebruikten om zich te onderscheiden of juist hun groepsidentiteit te benadrukken, of als appeltje voor de dorst.

De Lage Landen en dan vooral de steden Antwerpen en Amsterdam behoorden in de vroegmoderne tijd tot de belangrijkste Europese centra voor de productie en distributie van juwelen. Kooplieden voerden er grote hoeveelheden diamanten, parels, robijnen en smaragden uit Azië aan. Diamantsnijders en parelgaters bewerkten deze edelstenen, waarna ze geëxporteerd werden of door lokale goudsmeden in armbanden, ringen, hangers, oorbellen en tal van andere kleinoden werden verwerkt.¹ De juwelen vonden vervolgens hun weg naar klanten in de Lage Landen, Italië, Duitsland, Frankrijk, Engeland en het Oostzeegebied. In de zestiende eeuw was het juweliersbedrijf volledig geconcentreerd in Antwerpen, maar nadat die stad in 1585 in Spaanse handen was gevallen werd een groot deel van de handel en productie naar Amsterdam verplaatst. De Hollandse stad die tot op dat moment geen enkele rol in de juwelenhandel gespeeld had, groeide binnen enkele decennia uit tot een vooraanstaande producent van sieraden en een van de voornaamste centra voor de in- en verkoop van edelstenen in Europa.

Adellijke afnemers

De adel was een heel belangrijke afnemer van juwelen. Vorsten en andere edellieden gebruikten sieraden, meer nog dan schilderijen, tapijten en beeldhouwkunst om hun macht, rijkdom en prestige te tonen. Vooral bij bijzondere gelegenheden als dopen, huwelijken en ontmoetingen met hooggeplaatste personen werd veel werk gemaakt van de juwelendracht. Het was bovendien goed gebruik sieraden te schenken om zo de

vriendschappelijke relaties met familieleden, hovelingen en andere edellieden te bestendigen. Ook werden juwelen bij wijze van bruidsschat geschonken. Vrouwen waren immers de belangrijkste dragers. De aanschaf van sieraden en edelstenen was des te aantrekkelijker omdat ze een solide onderpand voor krediet vormden. Edelen aarzelden dan ook niet om hun juwelen te belenen wanneer geldnood dreigde.

Zelfs al kochten edellieden de kostbaarste juwelen in vroegmodern Europa, verkopen aan kooplieden en burgers waren nog belangrijker voor de bloei van het juweliersbedrijf in de Lage Landen. In de zestiende en zeventiende eeuw nam de vraag naar juwelen van stedelijke middengroepen in de Nederlanden sterk toe. Toenemende welstand stimuleerde de verkoop van sieraden en edelstenen aan lagere edelen, ambtenaren, kooplieden en welgestelde ambachtslieden. De kostbaarheden maakten deel uit van hun bruidsschatten, ze werden geschonken bij dopen en huwelijken, ze dienden als onderpand voor leningen en werden soms zelfs gebruikt om handelstransacties af te wikkelen. Sieraden waren ook geliefde prijzen bij stedelijke loterijen en schutterscompetities. Zo waren er uiteindelijk ook steeds meer kleine luiden met sieraden in hun bezit.

De internationale belangstelling voor juwelen uit de Lage Landen werd gewekt door het nieuwe ontwerp van de sieraden. Geïnspireerd door voorbeelden uit andere kunstambachten ontwikkelden goudsmeden uit de Nederlanden (en uit Zuid-Duitsland) een nieuwe vormtaal, waarin mythologische en wereldlijke voorstellingen domineerden. De juwelen ►

Oscar Gelderblom is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Nathalie Lagoutte is docent geschiedenis en maatschappijleer aan het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam.

► Een parelgater of peerlegater boorde gaten in parels, om ze geschikt te maken voor gebruik in sieraden.

► De afbeeldingen zijn te vinden op www.rijksmuseum.nl. Zoek op 'Oscar Gelderblom' en vindt zijn verzameling *Blingbling in de Republiek*. Hier zijn afbeeldingen van sieraden en schilderijen uit de collectie van het Rijksmuseum bij elkaar gezet.

BRON 1: SIERADEN IN DOESBURG EN MAASSLUIS

De historica Hester Dibbets vergaakte in *Vertrouwd Beeld* (1998) de nagelaten goederen van bewoners van het dorp Maassluis en het garrizomestige Doesburg.¹ De boedelinventarissen die zij hiervoor gebruikte tonen verschillen en overeenkomsten in juwelenbezit in de periode 1650-1800. Voor haar analyse onderscheidde Dibbets drie bevolkingsgroepen:

- Handwerkerslieden, vlooiers, dienstboden, soldaten, dagloners en nalaters met een vermogen onder de 2.000 gulden van wie het beroep niet bekend is (mindervermogens).
- Winkeliers en ambachtslieden en nalaters met een vermogen tussen de 2.000 en 5.000 gulden van wie het beroep niet bekend is (middelvermogens).
- Patriciën en gezeten burgerij en nalaters met een vermogen boven de 5.000 gulden van wie het beroep niet bekend is (bovenlaag, notabelen en ondernemers).

Tabel 1. Aantal sieraden vermeld in inventarissen van drie bevolkingsgroepen in Doesburg, 1650-1800

DOESBURG	1650-1699	1700-1749	1750-1799
Mindervermogens	1 (1)	1 (1)	14 (11)
Middelvermogens	25 (22)	3 (4)	25 (34)
Bovenlaag	22 (3)	7 (4)	32 (14)
Totaal aantal sieraden	48 (30)	11 (9)	71 (59)
Gemiddeld aantal sieraden per boedel	2,3	0,8	2,3

Bron: H. Dibbets, *Vertrouwd Beeld* (1998), pp. 317, 323. Tussen haakjes het aantal boedels waarin kindergedachten vermeld staan - dit is het deel van de boedels Dibbets de gegevens over sieraden aan ontleend.

Tabel 2. Aantal juwelen vermeld in inventarissen van drie bevolkingsgroepen in Maassluis, 1650-1800

MAASSLUIS	1650-1699	1700-1749	1750-1799
Mindervermogens	73 (29)	312 (28)	312 (28)
Middelvermogens	61 (38)	28 (10)	311 (39)
Bovenlaag	36 (21)	97 (16)	298 (43)
Totaal aantal juwelen	97 (50)	358 (54)	421 (110)

Bron: H. Dibbets, *Vertrouwd Beeld* (1998), pp. 317, 327. Tussen haakjes het aantal boedels waarin kindergedachten vermeld staan - dit is het deel van de boedels Dibbets de gegevens over sieraden aan ontleend. (14) aantal betreft in de periode 1650-1699 noteren van de middelvermogens.

werden bovendien gekenmerkt door een uitbundig gebruik van edelstenen. De Noord-Europese stijl verspreidde zich snel doordat kunstenaars als Hans Collaert, Albrecht Dürer, Erasmus Hornick en Hans Holbein de Jonge hun mede op de beeldhouw- en schilderkunst gebaseerde ontwerpen vastlegden in gedrukte voorbeeldboeken die door goudsmeden in heel Europa gebruikt werden.

Schilderijen

Leerlingen kunnen schilderijen gebruiken om te onderzoeken welke sieraden gedragen werden in de Republiek en waarom. Daarbij is het wel zaak om goed na te denken over het oorspronkelijke doel van deze schilderijen. Portretten van vorsten waren vaak bedoeld om te imponeren, om macht en welstand te tonen. De schilderijen van regenten en regent-

of mythologische voorstellingen? Maar ook kledij, handbewegingen en de compositie van een stuk konden gebruikt worden om boodschappen over te brengen. Voor afgebeelde sieraden was dat niet anders: een trouwring die de huwelijks staat weerspiegelt, ligt natuurlijk voor de hand, maar een trouwring aan een halsketting zou kunnen verwijzen naar een overleden echtgenoot.

Kunsthistorici verschillen van mening over de mate waarin symboliek gebruikt werd in schilderijen. De hierboven aangehaalde voorbeelden zijn tamelijk onomstreden maar we stopten in de *Blingbling Studio*² ook een schilderij, waarschijnlijk van Bartholomeus Jansz van Assendelft, waarvan kunsthistorici lang dachten dat de vooruitgestoken hand met diamanten ring een verwijzing naar huwelijks trouw was. Totdat een wetenschapper ontdekte dat het hier om een goudsmid ging die het portret liet maken om zijn benoeming als bestuurder van het goudsmedengilde luister bij te zetten. Een ander mooi voorbeeld is dat van de regenten van het Oude Mannenhuis van Haarlem, geschilderd door Frans Hals. Kunsthistorici dachten vroeger dat de schilder één van de regenten als een dronkaard had afgebeeld, totdat nader onderzoek uitwees dat de man leed aan een gezichtsverlamming.

'Leerlingen kunnen schilderijen gebruiken om te onderzoeken welke sieraden gedragen werden in de Republiek'

Boven: Bron 1. Twee boedelinventarissen. Hiernaast: Hanger in de vorm van een sfinx, anoniem, ca. 1600. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

tessen werden ook in openbare ruimten opgehangen en tonen de mannen en vrouwen dus in hun publieke gedaante met alle mogelijke symboliek die daarbij komt. Portretten van patriciërs en hun vrouwen werden veelal voor particulieren geschilderd waardoor slechts een beperkte groep personen ze zag. Veel elementen in schilderijen hadden bovendien een symbolische betekenis of konden die hebben. Wat te denken van doodshoofden, oesters

Boedelinventarissen

Behalve schilderijen zijn ook boedelinventarissen een belangrijke bron om meer te weten te komen over het bezit en de leefomstandigheden van mensen in de tijd van de Republiek. Zowel de boedelinventarissen als de schilderijen in de Rijksstudio *Blingbling in de Republiek* kunnen gebruikt worden om leerlingen te leren bronnen kritisch te analyseren. Het zijn vaak ongelooflijk gedetailleerde overzichten van alle goederen die kamer na kamer gevonden werden door de executeurs die het sterfhuis van een erflater administreerden. Vooral het onderzoek naar de materiële cultuur in de Republiek heeft hierdoor grote stappen voorwaarts gezet. Het werk van Hester Dibbits is een schoolvoorbeeld van de resultaten van dergelijk onderzoek.³ U kunt haar ruwe bronnenmateriaal en dat van anderen ook zelf raadplegen via de Boedelbank van het Meertens Instituut.⁴

Het boek *Vertrouwd bezit* dat Dibbits schreef, biedt handvatten om de waarde van boedelinventarissen als historische bron kritisch te

onderzoeken. In het eerste hoofdstuk worden verschillende mogelijke problemen besproken. Belangrijk is dat van lang niet iedereen boedels werden opgemaakt: als je geen bezit had werd er geen boedel opgemaakt en als je juist veel had, koos de familie er vaak voor om het opmaken in eigen beheer te doen. Die inventarissen vinden we dus niet terug in de archieven van notarissen en weeskamers – de meest gebruikte bron bij dit soort onderzoek. Een minstens zo groot probleem is het ontbreken van gegevens over de geldwaarde van goederen in de meeste inventarissen. Het zogenaamde ‘priseren’ (waarde inschatten) van een boedel werd alleen gedaan als deze verdeeld werd. Leerlingen zullen door het vergelijken van gegevens ontdekken dat het tellen van het aantal sieraden in een boedel eigenlijk niet genoeg is om een goed beeld te krijgen van het kostbare bezit, laat staan van het dragen van de sieraden. Als het leerlingen lukt om te ontdekken dat er achter deze bewaard gebleven gegevens dus nog een wereld schuilgaat, waarvoor je eigenlijk andere bronnen nodig hebt om deze te ontdekken, dan hebben ze de opdracht over de boedels goed gemaakt.

De les in het kort

De lesbrief *Blingbling in de Republiek* sluit nauw aan bij de eindtermen van het CE. Het lesplan bestaat uit drie samenhangende, maar ook los te gebruiken onderdelen, wat het mogelijk maakt de les toe te snijden op havo- of vwo-leerlingen. Het eerste onderdeel is een powerpointpresentatie om de leerlingen na te laten denken over het gebruik van sieraden vandaag de dag en in de Republiek. Ook biedt de presentatie een kort historisch overzicht over dit onderwerp. Het tweede onderdeel bestaat uit drie opdrachten. Deze horen bij elkaar, maar kunnen ook afzonderlijk gemaakt worden als dat beter past in het lesprogramma of beter aansluit bij het niveau en de interesse van de leerlingen. Het derde onderdeel is een korte Powerpointpresentatie waarin de belangrijkste kennis, inzichten en vaardigheden worden samengevat en in verband gebracht worden met het examenprogramma. ■

Het lesplan bij *Blingbling in de Republiek* is in zijn geheel te downloaden via www.vgnkleio.nl/kleio.

Een ontwerp voor een sieraad van Hans Collaert uit het midden van de zestiende eeuw. Afbeelding uit de collectie van het Victoria and Albert Museum, Londen.

► De volledige tekst van *Vertrouwd bezit* door Hester Dibbits is te lezen op <http://bit.ly/1irkFTg>
► <http://www.meertens.knaw.nl/boedelbank>.

'Ieder volk heeft een gouden eeuw'

Leerlingen duiken in historie ander land

Op een mooie voorjaarsdag bezocht ik Het Baarnsch Lyceum, dat net buiten het dorp in een rustige omgeving ligt, vlak bij een fraai wandelbos. Binnen vallen de grote, lichte ruimtes op en de leuke zithoeken. Zelfs de kluisjes van de leerlingen zijn mooi vormgegeven. In deze prettige werkomgeving tref ik Antheun Janse, docent geschiedenis, die zich sterk maakt voor bredere verbanden in het geschiedenisonderwijs.

Joke Noordstrand is
oud-hoofdredacteur
van Kleio.

Hoeveel uur geschiedenisles geeft u en aan welke klassen?

'Naast docent geschiedenis en maatschappijleer ben ik ook aangesteld als zorgcoördinator. In totaal geef ik achttien uur les, vooral in de bovenbouw havo en vwo, maar ik heb ook altijd nog een paar tweede of derde klassen. Het Baarnsch Lyceum is een traditionele school met een vijftigminutenrooster. We hebben weinig grote vakoverschrijdende projecten, maar wel de Europaweek. Leerlingen uit diverse landen bezoeken dan onze school, logeren bij gastoudergezinnen en maken kennis met de Nederlandse cultuur. Er zijn daarnaast nog prachtige weken met veel muziek, dans en workshops in verschillende talen. Omgekeerd waaieren onze leerlingen ook uit over heel Europa. Ze leren er enorm veel van en zijn er heel enthousiast over.'

Hoe kwam u op het idee om meer aandacht aan wereldgeschiedenis te gaan schenken?

'Als mens ben ik een generalist, de grote verbanden zijn voor mij belangrijk. Daarnaast ga ik uit van het belang van de leerling. Je wilt hem of haar een stevige historische basis meegeven die hij of zij kan gebruiken in het latere leven. De geschiedenis van West-Europa vormt natuurlijk een groot deel van ons geschiedenisonderwijs. De realiteit is echter dat er tegenwoordig veel meer contact is met andere landen dan bijvoorbeeld twintig jaar geleden. Onze leerlingen staan nu met hun mond vol tanden omdat ze de cultuur niet kunnen begrijpen, want ze weten niets van de geschiedenis van dat land. Denk aan uitwisseling met Oost-Europese studenten, vakanties in Azië of later werk bij een internationaal

georiënteerd bedrijf. Het is van belang om in de geschiedenisles brede verbanden te laten zien zodat leerlingen begrijpen dat bijvoorbeeld alle landen hun eigen prehistorie, gevecht om onafhankelijkheid of hun eigen gouden eeuw hebben gehad.

De gouden eeuw van verschillende culturen is voor mij een manier om diachronisch te werken. Leerlingen leren zo dat ieder volk wel een gouden eeuw heeft gehad en dat het in verschillende tijdvakken kan plaatsvinden.'

U geeft al enige jaren een praktische opdracht wereldgeschiedenis. Wat houdt deze PO in?

'De basis van deze praktische opdracht is het oefenen van historische onderzoeksvaardigheden met "de gouden eeuw" als onderwerp. Ik heb deze PO aan vwo 5 gegeven, maar hij kan ook goed worden ingekort en is dan heel geschikt voor bijvoorbeeld havo 4. Leerlingen vormen groepjes en kiezen een land. Ze ori-

enteren zich in eerste instantie op algemene bronnen. Daarna gaan ze op zoek naar wetenschappelijke boeken over het gekozen land en brengen een bezoek aan de bibliotheek en mediatheek. Een van de eisen is dat verschillende soorten bronnen worden gebruikt, dus niet alleen informatie van internet. Vervolgens worden alle bronnen in het groepje beoordeeld op bruikbaarheid: zijn ze betrouwbaar, vanuit welke invalshoek wordt de gouden eeuw beschreven en zijn ze representatief? Daarna kan het eigenlijke werk beginnen. De belangrijkste historische ontwikkelingen worden beschreven, deze worden in het juiste tijdsperspectief gezet en er wordt vanuit verschillende invalshoeken naar gekeken. Wat zijn de oorzaken en gevolgen? Ieder groepje beschrijft de bevindingen in een onderzoeksverslag. De laatste stap is de verwerking van het onderzoek in een wervende reisadvertentie. In een Powerpoint van vijf dia's met mooie muziek en tekst wordt de luisteraar verleid om naar het gekozen land op vakantie te gaan. Leerlingen beoordelen elkaars Powerpoints.'

Hoe vinden de leerlingen het?

'Aan het begin van het project mopperen ze dat het veel is en ingewikkeld. De crux zit echter in controle van de tussenfasen. Na een week moeten ze een groepje hebben gevonden en het onderwerp hebben vastgesteld. Als ze dat niet hebben gedaan kost dat vijf punten. De grote club lukt dat en gaat aan de slag. De achterblijvers worden eruit gepikt en snel op het goede pad geholpen. De criteria zijn heel duidelijk voor leerlingen en dat vinden ze erg prettig. Ze begrijpen precies waaraan ze moeten voldoen. Het zelf met onderzoek bezig zijn geeft veel voldoening, in het reguliere programma is daar te weinig tijd voor. Daarnaast bespreek ik goed het proces en einddoel, zodat het voor iedereen duidelijk is waar ze naartoe werken. Als het dan na ze-

ven weken zover is en ze hun reisadvertenties gaan presenteren zijn ze ontzettend enthousiast. Na afloop vonden de leerlingen het altijd fantastisch. Het geeft me veel voldoening dat de leerlingen een degelijk onderzoek doen, een variatie aan bronnen raadplegen en verbanden leren zien door de verschillende tijdvakken heen.'

Welke ontwikkelingen verwacht u de komende jaren binnen ons vak?

'Allereerst ben ik met stomheid geslagen over hoe de nieuwe examens uiteindelijk zijn geworden. Dit hoor ik overigens van veel mensen om mij heen. Met de invulling en toepassing van de 49 kenmerkende aspecten krijg je beperkte en veelal nationaal georiënteerde examenvragen. Het diachronische karakter

'Het zelf met onderzoek bezig zijn, geeft veel voldoening'

dat het historisch inzicht van leerlingen zou moeten verbeteren en toegevoegde waarde zou opleveren, zie ik maar heel beperkt terug. Het is al heel mooi als er twee tijdvakken in een vraag aan bod komen. Daarnaast lijkt door de toenemende mondialisering meer aandacht voor wereldgeschiedenis een logische ontwikkeling.

Tot slot constateer ik tal van veranderingen om mij heen door de voortschrijdende digitalisering. Een aantal collega's op school onderhoudt intensieve contacten met docenten uit het buitenland en het ligt in de lijn der verwachting dat wij als historici dit ook meer zullen gaan doen.' ■

De leerlinginstructies en de toelichting bij de PO staan op de website www.vgnkleio.nl/kleio.

Het begin van het einde

Grafisch model van een ondergrondse wereld

Een moderne kathedraal van zware industrie, zo is de steenkolenmijn van omstreeks 1960 ook wel genoemd. Maar dan wel een kathedraal met twee gezichten. Schoorstenen, steenberg, blustorens, schachtbokken en koeltorens bepaalden de *skyline*, het bovengrondse gezicht, van het bedrijf. Een collage in het museum laat zien dat het verborgen deel onder de grond nóg groter was.

Tot het einde van het schooljaar bespreken experts van het Rijksmuseum Amsterdam verschillende objecten uit de collectie, verspreid over de tijdvakken, en plaatsen deze in hun historische context.

Harm Stevens is conservator afdeling geschiedenis van het Rijksmuseum.

De hemelse reikwijdte van het mijnbedrijf bóven het maaiveld was slechts een fractie van de aardse diepgang van het bedrijf ónder de grond. Het bouwwerk van schachten, steengangen, luchtkanalen, pijlers en laadplaatsen kon neerwaarts reiken tot een diepte van meer dan een kilometer. Dat ondergrondse complex vormde het onzichtbare gezicht van het steenkolenmijnbedrijf. Een domein dat volledig aan het oog van de 'bovengronder' werd onttrokken. Eigenlijk een constructie die geen buitenkant leek te hebben, alleen een voor de mens waarneembare binnenkant. Alles was ingesloten door de aarde.

Onthullende voorstelling

De *Cubische doorsnede van een Nederlandse steenkolenmijn* die het architectenduo Jan Slothouber en William Pars Graatsma in 1962 maakte, biedt in dat opzicht een onthullende voorstelling van zaken. De collage toont een denkbeeldig uitsparing in de grond waar in 1960 de Staatsmijn Maurits was gelegen. Een kubieke kilometer aardkorst is weggedacht. Hierdoor is, als in een röntgenopname, het ondergrondse mijnbedrijf zichtbaar is geworden. Een panoramafoto van de Staatsmijn Maurits te Geleen geeft een impressie van het bovengrondse bedrijf, maar dat is van secundair belang. Het doel van de voorstelling is om de fysieke situatie van de steenkolenmijn onder de grond in al zijn dimensies in beeld te brengen.

Het weglaten van de aardkorst geeft uitzicht op twee mijnschachten die van boven naar beneden lopen. De rechterschacht is kort onder het denkbeeldige maaiveld voorzien van een afsplitsing die dienst doet als luchtkanaal. In deze intrekende en uittrekende schachten bevinden zich de liften die zorgen voor aan- en afvoer van kolenwagens, van arbeidskrachten en van materiaal. Beneden liggen enkele horizontale verdiepingen bestaande uit een netwerk van laadstations, steengangen en galerijen. Iets van die ketens van kolenwagens is te zien in de doorsneden van de steengangen. De kubusvormige uitsparing in de grond toont, opnieuw in doorsnede, ook het bodemprofiel: een onderaardse deklaag van zand, klei, mergel en bruinkool, en daaronder de zogenaamde carboonlaag waartussen lei- en zandsteenlagen de steenkoollagen zijn ingeklemd. De feitelijke koolwinningsplaatsen of pijlers bevinden zich in de hellende steenkoollagen. Ze zijn te zien in de achterste aardewand van de kubische uitsparing waar ze, van een lager gelegen steengang of galerij naar een hoger gelegen gang, schuin verlopen volgens het patroon van de steenkoollaag. De pijlerconstructie die dient ter ondersteuning van de gang, is relatief gedetailleerd weergegeven.

Publieke bekendheid

Jan Slothouber (1918-2007) en William Graatsma (1925) gaven vanaf 1955 leiding aan de sectie tentoonstellingen van de voorlichtingsdienst van de Nederlandse onderneming Staatsmijnen. Ter bevordering van de publieke bekendheid van het nationale industriebedrijf ontwierp de afdeling maandelijks een

Cubische doorsnede van een Nederlandse steenkolenmijn. William Graatsma (1925), Jan Slothouber (1918-2007), in dienst van de voorlichtingsdienst van de Staatsmijnen. Collage, collectie Rijksmuseum.

bedrijfstentoonstelling of beursstand, waar eenvoudige ('valhelm') en minder eenvoudige onderwerpen ('rationalisatie') werden belicht. De 'cubische' doorsnede was gemaakt ter gelegenheid van de jubileumtentoonstelling, die het zestigjarig bestaan van Staatsmijnen moest markeren. De handmatig gemaakte collage deed dienst als reproduceerbaar of navolgbaar origineel. De kubus, het ruimtelijke vierkant, groeide uit tot het alfa en omega van de ontwerpdoctrine van Slothouber en Graatsma. De *Cubische doorsnede van een Nederlandse steenkolenmijn* toont aan hoe een inventieve toepassing van een door geometrische wetmatigheden bepaalde vorm als de kubus plotseling visuele helderheid schept in een wereld die normaal gesproken in het aardedonker gehuld is: het ondergronds bedrijf van de steenkolenmijn. Ironisch genoeg is het grafisch opengewerkte model van de staatsmijn Maurits evenzeer een gedenkteken voor de ingrijpende sluiting van de Limburgse steenkolenmijnen, die op 17 december 1965 door Joop den Uyl – als minister van economische zaken eindverantwoordelijke voor het staatsbedrijf – in de Heerlense stadschouwburg werd aangekondigd. Al tijdens de viering van het zestigjarig jubileum van de

Staatsmijnen was binnen de overheid en het bedrijfsmanagement het besef doorgedrongen dat op den duur de ondergrondse winning van steenkool niet voortgezet kon worden. De Europese kolencrisis van 1958, onder meer gevolg van de goedkope toevoer van steenkool uit de Verenigde Staten en stookolie uit het Midden-Oosten, vormde een aanslag op de concurrentiepositie van de Staatsmijnen. De vondst van grote aardgasvoorraden in de Nederlandse aarde bij Slochteren in Groningen op 22 juli 1959, die een omwenteling in de Nederlandse energiehuishouding inleidde, zette de levensvatbaarheid van de Limburgse steenkoolproductie verder onder druk. Met de presentatie van de Nota Mijnindustrie door Den Uyl werd het begin van het einde ingezet. ■

De afbeelding van het diorama is in groot formaat te vinden op de website van het Rijksmuseum. Ga naar www.rijksmuseum.nl en klik op zoeken. Voor het collectienummer NG-2012-34-10 in.

Volgende keer (de laatste keer) een bijdrage van Jan de Hond, conservator geschiedenis, over een koperen bekken uit circa 1350.

De mijnen van Limburg

Juul Lelieveld en Annemiek de Groot zijn eindredacteuren van Kleio.

Wat?

Een bronnenopdracht over de mijnbouw in Nederland, aansluitend bij het artikel *Het begin van het einde* op pagina 42-43 van dit nummer.

Voor wie?

Onderbouw vmbo/havo/vwo.

Tijdvak

Tijd van televisie en computer. Waar in de meeste methodes nog wel enige aandacht wordt geschonken aan de gasbel (canon) komt de mijnbouw vrijwel nergens aan bod.

Hoe?

Leid het onderwerp in met een filmpje van YouTube over de Limburgse mijnen. http://youtu.be/zAe7x9Y_PAo (Of zoek op 'Plaats van herinnering: De mijnsluitingen, Heerlen' van GeschiedenisTV).

De klas gaat bronnen verzamelen over de mijnbouw. Verdeel de groep in tweetallen en laat ze zoeken naar informatie over de mijnbouw in Limburg. Geef elk groepje een of meer deelonderwerpen:

- Hoe werkt een mijn? Laat dit groepje de afbeelding van het Rijksmuseum gebruiken bij hun uitleg.
- De mijnbouw in Limburg; welke delfstoffen werden er gewonnen, welke mijnen waren er en waar lagen ze?
- Het dagelijks leven van een mijnwerker; laat leerlingen hiervoor onder meer het dagboek van een mijnwerker gebruiken (zie bronmateriaal).
- Het verenigingsleven dat rond de mijnen onstond;
- Mijngelukken;
- Waarom sloten de mijnen?
- Wat gebeurde er na de sluiting van de mijnen?

De bronnen die volgens elk tweetal de beste informatie geven over het deelonderwerp, zetten ze in bord op Pinterest (www.pinterest.com). Verzamel alle borden op één Pinterest-account, zodat er een mooi overzicht ontstaat over de geschiedenis van de Limburgse mijnen. Aan het einde van dit artikel vindt u alvast wat links naar bruikbare bronnen om de klas op weg te helpen.

Rechts: Vrolijk lachende 'koempels' in de mijn, foto uit 1946. **Onder:** Schachtbokken van de mijn, Limburg, Maasmechelen (Eisden). Foto Wim Bladt. **Rechterpagina:** Schacht Nulland in Kerkrade is een van de laatste zichtbare overblijfselen van de mijnbouw. Foto: R. van de Laar.

Wat levert het op?

Elk tweetal leert door het bekijken van de bronnen een stukje van de Limburgse mijnbouwgeschiedenis beter kennen. Aan het einde van de les loopt u de Pinterest-borden kort langs. Laat leerlingen vertellen wat zij te weten zijn gekomen over hun deelonderwerp. Begin met het groepje dat uitlegt hoe een mijn werkt aan de hand van de afbeelding van het Rijksmuseum. Eventueel koppelt u een verdiepende opdracht aan de les, waarbij alle verzamelde bronnen gebruikt worden. Laat leerlingen bijvoorbeeld een dagboek schrijven van een mijnwerker die na de sluiting zijn baan kwijt is, waaruit blijkt hoe groot de impact van de mijnen op het leven in Zuid-Limburg was.

Waarom?

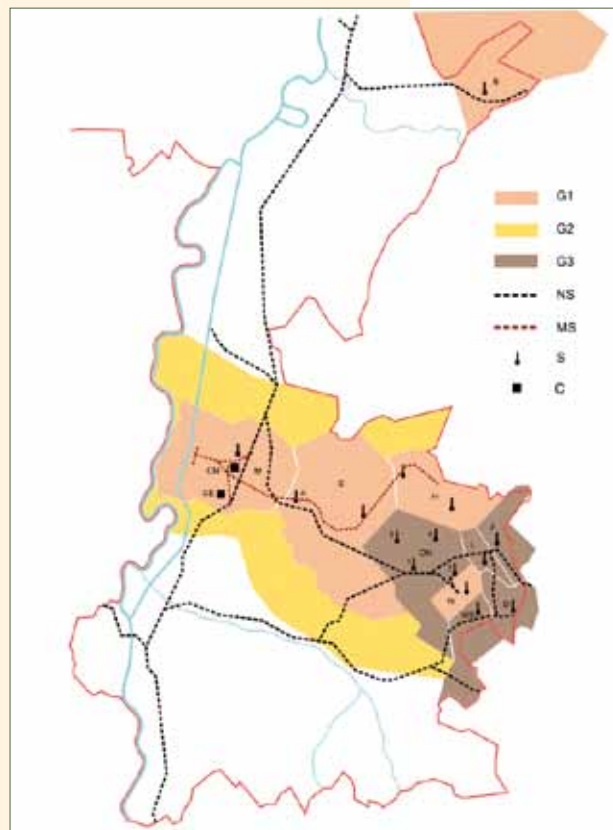
De mijnen zijn een weinig belicht deel van de Nederlandse geschiedenis in het onderwijs. Toch zijn ze van

grote betekenis geweest. Omdat ze bijdroegen aan de stijging van de welvaart van ons land na de oorlog en omdat ze onlosmakelijk verbonden zijn met de geschiedenis van Limburg, is het de moeite waard om hier eens aandacht aan te besteden als dit in uw programma past. Dit onderwerp biedt een mooie kans om de geschiedenis van een regio van Nederland te behandelen, om leerlingen te laten zien hoe divers de geschiedenis van ons land is. Er is niet één geschiedenis van Nederland. Ook leent het thema 'mijnbouw' zich goed voor een vakoverstijgend project of de lessen Mens & Maatschappij. ■

Suggesties voor bronnenmateriaal

- Op www.demijnen.nl vindt u een tijdlijn, 6.000 foto's en het dagboek van een mijnwerker.
- *Andere Tijden* van 25 maart 2012 ging over de mijnsluitingen en de vestiging van de DAF-fabriek in Born. Zie www.geschiedenis24.nl. De aflevering is in zijn geheel terug te zien en er staan bovendien extra bronnen op de betreffende pagina.
- Op www.delpher.nl zijn kranten, tijdschriften en radiobulletins uit recente eeuwen te doorzoeken. Zoektermen, bijvoorbeeld: 'Staatsmijnen' - 'mijn Maurits' - 'mijn Emma' - 'ongeval mijn' - 'DSM'.
- Op YouTube zijn verschillende films te vinden over de staatsmijnen. Gebruiker Roy Simons heeft bijvoorbeeld mooie filmpjes verzameld.
- Op de website van Chemelot, het huidige chemiecomplex in Limburg, is de geschiedenis van de mijnen beschreven. www.chemelot.nl, ga naar Community – Geschiedenis van Chemelot.
- De website van het Mijnmuseum: www.nederlandsminmuseum.eu, met daarop 'Koel-rock', liedjes van de 'koempels' of mijnwerkers.
- Op www.domanialemijn.nl is de geschiedenis van de steenkolenmijnen rond Kerkrade uitgebreid beschreven door een oud-mijnwerker. Met veel foto's.
- In de Canon van Limburg ontbreken de mijnen natuurlijk niet. Op www.canonvanlimburg.nl is een lemma te vinden, geschreven voor jongeren.

De locaties van de mijnen in Limburg

Legenda:

G1	Concessiegebied Staatsmijnen
G2	Gereserveerd voor Staatsmijnen
G3	Concessiegebied particuliere mijnen
NS	Nederlandse Spoorwegen
MS	Mijnspoorwegen
S	Schacht
C	Cokesfabriek
B	Staatsmijn Beatrix
M	Staatsmijn Maurits
E	Staatsmijn Emma
H	Staatsmijn Hendrik
ON	Oranje-Nassau
L	Laura
J	Julia
W	Staatsmijn Wilhelmina
WS	Willem-Sophia
D	Domaniale mijn
CM	Cokesfabriek Maurits
CE	Cokesfabriek Emma

Extra informatie

- Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Vantilt). Zie ook de recensie in Kleio 5, 2013.
- Wiel Kusters, *In en onder het dorp. Mijnwerkersleven in Limburg* (Vantilt). Zie ook de recensie in Kleio 3, 2013.

Migratie is niet van één vak

Met vakconcepten plan je een les die ertoe doet

In tijdvak 10 wordt aandacht besteed aan de trek van gastarbeiders en migranten uit de koloniën naar Nederland. Deze specifieke migratiestromen worden echter ook behandeld bij maatschappijwetenschappen en aardrijkskunde. Behandelen we onderwerpen dubbel? Is het drie voor de prijs van één? Of wordt er in de les geschiedenis echt wat anders besproken dan in de les aardrijkskunde? Een goede richting van de les kan zorgen voor een vak-eigen aanpak.

Uwe Krause,
Robert Boonstra,
Hans Palings,
Gijs van Gaans en
Theo Peenstra zijn
docenten aardrijks-
kunde/geschiedenis
aan de hogescholen
Fontys en Windes-
heim.

Dat hebben we al bij maatschappijleer gehad', reageren leerlingen soms als je in de geschiedenisles over migratie begint. Voor leerlingen, maar ook voor leraren, is niet altijd duidelijk wat het verschil is: zowel bij aardrijkskunde, als bij geschiedenis en maatschappijleer worden immers begrip- pen als 'allochtoon', 'immigratie' en 'gezins- hereniging' behandeld en geleerd. Maar wat is nu de specifiek geografische, sociologische of historische invalshoek van waaruit je naar het verschijnsel migratie kunt kijken? Migratie behoort immers niet tot het domein van één vak alleen.

Vakconcepten

Natuurlijk, migratie wordt bij geschiedenis behandeld vanuit een historisch, bij aard- rijkskunde vanuit een ruimtelijk en bij maat- schappijleer of maatschappijwetenschappen vanuit een sociologisch en politicologisch perspectief. Als we de migratiestromen naar Nederland in de jaren 1960-1980 bestude- ren, zijn geschiedenisdocenten bijvoorbeeld geïnteresseerd in de relatie van deze migratie tot het koloniale verleden, aardrijkskunde- docenten in de ruimtelijke spreiding van de diverse migrantengroepen in Nederland en maatschappijleerdocenten in de verhouding

Een Turkse super-
markt en slagerij.
Foto: Stipo team
for urban develop-
ment.

► Zie bronnenlijst
aan het einde van dit
artikel.

Vakconcepten

Geschiedenis

significantie
oorzaak & gevolg
diversiteit & overeenkomst
verandering & continuïteit
Bron: Counsell / Historical Association¹

Aardrijkskunde

perceptie & representatie
interactie & samenhang
diversiteit
verandering
Bron: Taylor

Maatschappijwetenschappen

binding
vorming
verhouding
verandering
Bron: Schnabel (voor Nederland)

tussen de ingezetenen en de nieuwkomers. Elk schoolvak heeft een eigen vertrekpunt. Voor geschiedenis is dit het verleden, voor aardrijkskunde de ruimte en voor maatschappijleer zijn dit maatschappelijke problemen. Maar dat is te veelomvattend om richting te geven aan een concrete les. Er zijn immers tal van lessen over migratie denkbaar vanuit een ruimtelijk, tijds- of samenlevingsperspectief. Zogenoemde vakconcepten helpen het thema migratie nader vorm te geven en een specifiekere invalshoek te kiezen. Ze moeten alle thema's binnen het vak kunnen dekken en zo algemeen geformuleerd zijn dat alle thema's van het vak ermee kunnen worden vormgegeven. Ze mogen zelf geen inhoud bevatten. Vakdidactici in verschillende landen hebben vakconcepten ontwikkeld, op basis daarvan stellen wij een indeling voor (zie de tabel). Deze vakconcepten helpen bij het benaderen van complexe situaties die zonder afbakening te groot zijn om te analyseren. Bij maatschappijleer zou je vanuit het vakconcept 'verhouding' kunnen kijken naar de positie van migranten op de arbeidsmarkt, en vanuit het vakconcept binding naar de omgang tussen allochtonen en autochtonen in Nederland. Bij geschiedenis kan een les vanuit het vakconcept 'oorzaak & gevolg' belichten waarom

diverse migrantengroepen naar Nederland zijn gekomen; een les vanuit het vakconcept 'verandering & continuïteit' kan laten zien hoe het beleid van de Nederlandse overheid ten opzichte van migranten is veranderd. Bij aardrijkskunde zou je vanuit het vakconcept 'interactie & samenhang' kunnen kijken naar stromen van arbeidsmigratie vanuit Oost-naar West-Europa, en vanuit het vakconcept 'perceptie & representatie' hoe West-Europese landen ieder tegen de migranten vanuit Oost-Europa aankijken.

Schotelantennes aan een flatgebouw, een symbool van de multiculturele samenleving. Onder: De Mobarak moskee in Den Haag. Foto: Radio Nederland Wereldomroep.

Hoofdvraag

Nauw verbonden met vakconcepten is het idee om voor elke les of lessenreeks een vraag te formuleren die op het einde beantwoord wordt. Idealiter is deze vraag erop gericht een thema (in dit geval: migratie) vanuit het perspectief van het vak te problematiseren en is de vraag voor de leerlingen uitdagend geformuleerd. Het vakconcept stuurt hierbij de vraagstelling, biedt een perspectief en bakent de inhoud af. Zo kan een geschiedenisles over migratie in de tweede helft van de twintigste eeuw worden gestuurd door de vraag: 'In hoeverre was het Nederlandse beleid de oorzaak voor migratiestromen naar Nederland?' (oorzaak & gevolg), of: 'Migratie uit de voormalige koloniën: historisch recht?' (diversiteit & overeenkomst). Een aardrijkskundeles zou als vraag kunnen hebben: 'Heeft de Turkse winkel de Hollandse kruidenier verdrongen?' (verandering), of: 'Waarom wonen er 2,5 keer zo veel Somalische migranten in Tilburg als in Utrecht?' (interactie & samenhang). Een les bij maatschappijwetenschappen zou kunnen ►

Molukse dag in het Nederlands Openluchtmuseum, De bezoekers staan voor een barak uit woonoord Lage Mierde. Rechts: Straatnaambordje in de Chinese wijk in Amsterdam.

gaan over: 'Immigranten: culturele verrijking of maatschappelijke splijtzwaam?' (binding), of: 'Jansen, de Vries en Albayrak – typische Nederlandse achternamen in de toekomst?' (verandering). Hoe de les of lessenserie verder vormgegeven wordt – óf gestuurd in een vorm van onderzoekend leren in samenspraak met de leerling, óf gerelateerd aan het schoolboek en gestuurd door de leraar – ligt aan de leraar en het onderwijsconcept dat de school hanteert.

Bouwsteen in de ontwikkeling

Het werken met vakconcepten draagt ertoe bij dat leerlingen leren om historisch, sociologisch, politicologisch of geografisch te denken. Zo wordt iedere les een bouwsteen in de ontwikkeling van het historische, geografische of maatschappelijke besef van de leerling. Dit is des te belangrijker in een tijd waar de gamma-vakken steeds meer in de verdrukking komen en hooguit nog gezien worden als instrumenten om 'iets aan burgerschapsvorming' te doen en waar de eigen bijdrage van het vak niet meer naar voren komt.

Deze ontwikkeling kan niet los gezien worden van een discussie over curricula in verschillende West-Europese landen. Van een klassiek curriculum met een vaststaand kader gericht op elitaire *bildung* zagen we een verschuiving naar vaardigheidsonderwijs, waarbij inhoudelijke kennis op de achtergrond dreigde te raken. De huidige beweging richting explicitering van exameneisen, kennisbases en toetsvoorschriften – internationaal ook als standaardisering of *output*-oriëntering bekend – dreigt weer terug te gaan naar de oude begrippenlijsten van weleer. Maar de discussie is niet óf vaardigheden óf kennis. Volgens

Young (2011) moeten we met onze schoolvakken leerlingen *powerful knowledge* aanbieden. Het gaat niet om de overal via internet beschikbare encyclopedische kennis, maar om het aanbieden van gereedschappen om de wereld te begrijpen. Het gaat om kennis die je inderdaad alleen op school aangeboden krijgt, en die de jonge mens in staat stelt de juiste vragen te stellen. Zo gaat het er bij de nucleaire ramp in het Japanse Fukushima niet alleen om uit te leggen wat een tsunami is, maar ook waarom in Japan in zo'n risicovol gebied atoomcentrales staan. Een conceptuele aanpak leidt ertoe dat deze vragen ook gesteld worden en de *powerful knowledge* ook ontwikkeld wordt. Zoals migratie, tsunami en aardbeving tot het vocabulaire van een schoolvak behoren, zo zijn de vakconcepten de regels die het vocabulaire intern verbinden en er betekenis aan geven. En betekenis geven, dat is waar het bij leren om gaat. ■

Bronnen

- Bolhuis, S. 2001. *Leren en veranderen bij volwassenen*. Een nieuwe benadering. Coutinho, Bussum.
- Taylor, L. 2011. *Key concepts in de aardrijkskunde-les*. Geografie, 20 (6): 54-57.
- Young, M. 2011. The return to subjects: a sociological perspective on the UK Coalition government's approach to the 14–19 curriculum, *Curriculum Journal*, 22(2): 265-278.
- Lambert, D. & J. Morgan 2010. *Teaching Geography 11-18. A conceptual Approach*. McGraw Hill, Maidenhead.
- Schnabel, P. (red.) 2009. *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma*. SLO, Enschede.

Dit artikel verschijnt ook in de vakbladen voor aardrijkskunde en maatschappijwetenschappen, *Geografie* en *M&P*.

EEN ROCK-OPERA OVER HET RAMPJAAR 1672.

GA MET JE LEERLINGEN NAAR DE WITT OF ORANJE. BOEK NU VIA: WWW.RIJKSMUSEUM.NL

THEATER EN MUSEUMBEZOEK IN EEN!

NOVEMBER 2014 - INFORMATIE: WWW.TAFELVANVIJF.NL

RIJKS MUSEUM

Examenconferentie VMBO

VMBO-conferentie over het examen geschiedenis

Op vrijdag 7 november 2014 vindt de zevende VMBO-conferentie plaats, georganiseerd door de Universiteit Utrecht, Hogeschool Utrecht, VGN en Prodemos. **Nieuwe opzet** dit jaar is dat er **drie onderwerpen** centraal staan, t.w.: *Staatsinrichting*, *Europese Unie* en *Midden-Oosten*. Er worden drie inhoudelijke lezingen met aansluitende didactische workshops aangeboden. Opgave zal weer via onderstaande website verlopen.

Meer informatie over deze conferentie vindt u op www.uu.nl/geschiedenisendidactiek.

Doelstelling

Het doel van deze conferentie is docenten informatie en concreet lesmateriaal mee te geven zodat ze hun leerlingen effectiever kunnen voorbereiden op het VMBO-examen geschiedenis. In alle lezingen en workshops krijgt u tips en materiaal dat aansluit bij het examenprogramma.

Data en kosten

Vrijdag 7 november 2014 van 10.00 tot 16.30 uur
€210 euro (incl. drinken, lunch, werkmateriaal en nascholingscertificaat)

Lezingen en workshops

Lezingen: Huub Kurstjens over Nieuwe ontwikkelingen examen; Jan van Oudheusden over Midden-Oosten; Varda Augustin over Staatsinrichting; Kathelijne Buitenweg over de Europese Unie; Workshops o.a.: Filmpjes en afbeeldingen over de Europese Unie in je PowerPoint presentatie; Het maken van goede toetsvragen; Leerlingen activeren voor staatsinrichting; Omgaan met bronnen en spotprenten in het kader van het Midden-Oosten; Werkvormen voor staatsinrichting; Werken met Prezi.

Er is een voorlichtingsmarkt i.s.m. educatieve uitgeverijen.

Informatie en opgave

Meer informatie over deze VMBO-conferentie:
<http://geschiedenisendidactiek.wp.hum.uu.nl/opleiding/examenconferentie/vmbo/> en/of
www.uu.nl/onderwijsadviesentraining/vo of via
Iris Bleeker, e-mail: i.bleeker@uu.nl /telefoon: 030-2533224

Bladeren in biografieën

Biografieën van Nederlandse politici, denkers, schrijvers, kunstenaars of anderszins bijzondere individuen zijn te vinden in het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (NNBW) of het *Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN). De gedrukte uitgaven zijn nogal lijvig en alleen in bepaalde bibliotheken te raadplegen. Gelukkig zijn deze boeken nu gedigitaliseerd en aangevuld.

Voor de geschiedenisdocent die op zoek is naar meer informatie over een Bekende Nederlander uit vroeger tijden is dit digitale naslagwerk van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis een uitkomst. Het bestaat uit twee delen korte levensbeschrijvingen: van personen die tussen 1780 en 1830 in Nederland of de Nederlandse overzeese gebiedsdelen van betekenis waren, en van hen die dat tussen 1880 en 2000 waren.

Het eerste deel, dat alleen in digitale vorm bestaat, is door verschillende gerenommeerde auteurs gevuld met zeventig biografieën. De keuze voor de periode 1780 tot 1830 is bijzonder. Deze vijftig jaar vanaf de Patriottentijd tot aan de Belgische Opstand werden gekenmerkt door ontwikkelingen op allerlei gebieden: maatschappelijk, politiek, wetenschappelijk en artistiek. De confrontatie tussen het oude en het nieuwe komt vaak tot uiting in de levensloop van hen die in deze tijd een opvallende rol speelden: dat geeft hun uiteenlopende geschiedenissen een bijzondere overeenkomst. De beschreven personen zijn zo evenwichtig mogelijk verdeeld over de deelperiodes Patriottentijd en Restauratie (1780-1787-1795), Bataafse Tijd (1795-1806), Franse Tijd (1806-1814) en Verenigd Koninkrijk (1814-1830). Ze waren actief op uiteenlopende maatschappelijke gebieden: helden als Joan Derk

van der Capellen en Jan van Speijk, respectievelijk politiek activist en marineofficier, hebben beiden lange en zeer gedetailleerde teksten toebedeeld gekregen. Maar ook de in zijn tijd immens populaire acteur Andreas Snoek wordt uitgebreid beschreven.

Archaïsch taalgebruik

Het tweede deel van het BWN is een vervolg op het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (NNBW), dat in tien delen verscheen tussen 1911 en 1937. In die uitgave werden bewust geen personen vermeld die na 1910 waren overleden; desondanks is het een van de belangrijkste naslagwerken voor de Nederlandse geschiedschrijving. De gedigitaliseerde versie is doorzoekbaar door middel van tabs aan de linkerkant van de website: een bladerfunctie, een aanklikbare inhoudsopgave, een index op personen en een zoekfunctie op woorden in de tekst. De pagina's kunnen worden geopend als 'transcriptie', maar ook als 'image'; maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de getranscribeerde versie prettiger leest en zoekt. Het archaïsche taalgebruik is daar overigens ongeschonden gebleven. Het plan van de oorspronkelijke redactie om deze – meer dan tweeduizend – beschrijvingen te vervolgen met personen die na 1910 werden geboren heeft nooit doorgang gevonden; wel nam de

Leidse hoogleraar Schöffer in 1971 het initiatief tot de zes gedrukte delen van het BWN, die tot 2009 verschenen. Deze delen zijn inmiddels, net als het NNBW, gedigitaliseerd en doorzoekbaar op persoonsnaam, geboorte- of sterfjaar, beroep of geslacht en doorbladerbaar. Net als in het eerste deel zijn de biografieën uitgebreid, goed geschreven en informatief; maar voor objectief gebruik is het wel zaak door de vaak belegen en moraliserende toon heen te lezen. ■

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Andreas Snoek in de rol van Anthenor. Tekening van Johannes Jelgerhuis, collectie Rijksmuseum.

Het *Biografisch Woordenboek van Nederland* is te vinden op: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn>.

De grijze zone van normaliteit en

Onderzoek, pedagogie en musealisering van dadergedrag bij collectief geweld

Kort geleden opende Kazerne Dossin: Museum, Memoriaal en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten in Mechelen (België) zijn deuren voor het grote publiek. Het museum neemt een unieke plaats in binnen de wereld van Holocaustmusea en herinneringsplaatsen. Niet alleen is het een museum van de nieuwe generatie, waarbij recente onderzoeksbevindingen hun weg vonden in een museale benadering, maar ook een museum dat heel expliciet een verbinding maakt tussen Holocausteducatie en mensenrechteneducatie.

Christophe Busch is operationeel directeur van Kazerne Dossin: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten in Mechelen, België.

Dit artikel verscheen eerder in *Hermes*, tijdschrift van de Vlaamse Vereniging voor Leraren Geschiedenis en Cultuurwetenschappen (september 2013).

De Dossinkazerne in Mechelen, gezien vanaf het nieuwe museum.
Foto: Wasily.

► Gesammelte Schriften 10, Kulturkritik und Gesellschaft I/II, 1955. <http://bit.ly/1mQOtkF>

‘The roots must be sought in the persecutors, not in the victims who are murdered under the paltriest of pretenses. What is necessary is what I call ‘the turn to the subject’ (*Wendung aufs Subjekt*). One must come to know the mechanisms that render people capable of such deeds, must reveal these mechanisms to them, and strive, by awakening a general awareness of those mechanisms, to prevent people from becoming so again. It is not the victims who are guilty, not even in the sophistic and caricatured sense in which still today many like to construe it. Only those who unreflectingly vented their hate and aggression upon them are guilty. One must labor against this lack of reflection, must dissuade people from striking outward without reflecting upon themselves. The only education that has any sense at all is an education toward critical self-reflection.’
Erziehung nach Auschwitz - Theodor Adorno¹

complexiteit

In de opdrachtsverklaring lezen we: 'Kazerne Dossin vertrekt vanuit het historische verhaal van Jodenvervolging en de Holocaust in relatie tot de Belgische casus, om te reflecteren op hedendaagse fenomenen van racisme en uitsluiting van bevolkingsgroepen en op discriminatie omwille van afkomst, geloof, overtuiging, huidskleur, geslacht, geaardheid. Daarnaast wil Kazerne Dossin een analyse maken van groepsgeweld in de samenleving, als mogelijke opstap naar genociden. Aldus opgevat, draagt dit museum fundamenteel bij tot een educatief maatschappelijk project waarin burgerzin, democratische weerbaarheid en verdediging van individuele basisvrijheden centraal staan.'

Het project wil hiermee dus dieper ingaan op de vraag: 'Hoe is dit menselijk mogelijk geweest?' Aan de hand van drie thematische verdiepingen (massa, angst en dood) wil men de mechanismen die achter het collectief geweld zitten, analyseren en vanuit de (Belgische) Holocaustcasus koppelingen maken met andere voorbeelden van geweld, discriminatie

en uitsluiting. Zo toont men er de beelden van extreem pestgedrag in een arbeidssituatie, maar ook gruwelijke massa-executies door *Einsatzgruppen* in Oost-Europa of de slachting van Tutsi's gedurende de genocide in Rwanda. Hoewel elke casus van collectief geweld natuurlijk uniek is in al haar specificaties, zie je gelijkaardige mechanismen optreden (bij de daders, slachtoffers en omstanders) die het geweld vormen en mogelijk maken.

Deze vergelijkende aanpak die conservator professor Herman Van Goethem verkoos, blijkt enorm aan te slaan bij het brede publiek en wordt momenteel verder uitgewerkt en verdiept aan de hand van workshops, lezingen, colloquia, enzovoort. Het gerenommeerde tijdschrift *History Today* concludeerde: 'The new museum owes its growing reputation to its efforts to render the Holocaust relevant to a younger public, drawing attention to the underlying conditions that can lead to human rights' violations.'²

Gedragkeuzes

Indien men inderdaad de oorzaken van het geweld van de Holocaust en andere genociden wil begrijpen zal men, zoals dat in de criminologie gebruikelijk is, de 'referentiekaders' of 'verzonken mentaliteiten' moeten reconstrueren waarbinnen de daders, maar ook omstanders en slachtoffers, hun gedragkeuzes hebben gemaakt. Dit zowel op ►

► <http://www.historytoday.com/althea-williams/child-time-surviving-auschwitz>.

SS officieren zingen een lied op het buitenverblijf Solahütte bij Auschwitz. De man helemaal rechts op de foto is dokter Josef Mengele.

De film *The Reader* vertelt over het na-oorlogse leven van een vrouw die betrokken was bij oorlogsmisdaden binnen het Duitse kampstelsel.

- I. Kertész (1993), *Galerentagebuch*, Berlin, p. 58.
- R. Hilberg (2003), *The destruction of the European Jews* (Third ed.), New Haven.
- H. Jäger (1967), *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Olten, Freiburg.
- S. Milgram (1974), *Obedience to Authority. An experimental view*, New York.
- C. Browning (1993), *Doodgewone mannen: een vergeten hoofdstuk uit de jodenvervolgung*, Amsterdam.
- D. Goldhagen (1996), *Hitlers gewillige beulen*, Antwerpen.

individueel als collectief niveau. Deze oefening blijkt zeer complex en moet bedachtzaam aangepakt worden. Maar is wel een *conditio sine qua non* als je pretendeert te komen tot een kritische zelfreflectie als mens. Belangrijk hierbij is op te merken dat verklaren niet gelijk staat met verontschuldigen. Het is een zoeken in een grijs en mistig gebied van menselijk gedrag waarin talloze actoren en factoren van invloed zijn. Deze zoektocht dient natuurlijk niet tot excuus of schulditsluiting. Integendeel, het moet ons toelaten om de steeds weerkerende patronen die het collectief geweldsproces kenmerken, te kunnen doorbreken. Het volledig en haast op mechanistische wijze deze (f)actoren in kaart brengen, is onmogelijk. Maar elke poging, elke deelanalyse brengt ons verder in de aanpak en preventie van het fenomeen. Het is zoals Imre Kertész het formuleerde: *‘Es gibt Fragen, auf die die Antwort zu geben unmöglich ist, doch ebenso unmöglich ist es, sie nicht zu stellen.’*³

Daderonderzoek

De *Wendung aufs Subjekt*, het Holocaustdaderonderzoek waarover Adorno sprak, kwam er eigenlijk pas sinds de jaren negentig. Enkele academici van de vorige generatie niet te na gesproken – zoals Raul Hilberg met zijn monumentale werk *The Destruction of the European Jews*⁴, de criminologische analyse door Herbert Jäger in *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft*⁵ en de sociaal-psychologische experimenten van Stanley Milgram⁶ – is eigenlijk het Browning-Goldhagendebat vlak voor de eeuwwisseling van cruciaal belang geweest voor het ontluikende daderonderzoek. Christopher Browning legde de focus op de

situationele omstandigheden waarin groepsconformiteit en autoritaire gehoorzaamheid een duidelijke rol spelen in het betrekken van ‘doodgewone mannen’ in het geweldsproces. Daniel Goldhagen richtte zijn onderzoek op wat hij noemde ‘eliminatie-antisemitisme’ en dus eerder een dispositionele benadering.⁷ De daders bleken ‘Hitlers gewillige beulen’.⁸ Maar niet enkel uit de academische hoek kwam er een vernieuwde aandacht voor het daderschap. Rond dezelfde tijdsperiode liep in Duitsland de spraakmakende tentoonstelling *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1944*. De tentoonstelling doorbrak het comfortabele beeld dat alleen de SS als criminele organisatie verantwoordelijk was geweest voor de misdaden van het nazisme. Iets wat Gerald Reitlinger ‘the alibi of a nation’ had genoemd. Ook binnen de internationale publieke ruimte zag je een duidelijke wending naar het daderthema. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de verfilming van het boek *Der Vorleser* (*The Reader*)

‘Daders zijn geen intrinsiek kwaadaardige of demonische mensen. Het zijn normale mensen zoals u en ik’

van de hand van Bernhard Schlink. De film/ het boek verhaalt over het na-oorlogse leven van een vrouw die betrokken was bij oorlogsmisdaden binnen het Duitse kampstelsel. Op zeer treffende wijze toont Schlink niet alleen de banaliteit van het kwaad, maar ook de moeilijkheden die de Duitse samenleving had om hiervoor maatschappelijk en juridisch haar verantwoordelijkheid op te nemen. Daderschap blijkt niet zo binair, zo zwart-wit te zijn in haar oorzaken. Het zijn geen intrinsiek kwaadaardige of demonische mensen die het buitengewone kwaad plegen. Het is eerder het radicaliseringsproces dat in haar alledaagsheid demonisch is. De daders van het geweld blijken normale mensen te zijn zoals u en ik.

Generatieverschillen

Een cruciale vraag is natuurlijk waarom er zo’n intensificatie van het onderzoek en de zoektocht naar daders is rond de eeuwwisseling? (Op het moment dat ik dit schrijf, hangt Berlijn vol met posters waarop staat ‘Spät. Aber nicht zu spät! Operation Last Chance’ boven de toegangspoort van Birkenau. Deze campagne is een laatste verwoede poging om

de vaak meer dan negentig jaar oude oorlogsmisdadigers voor het Duitse gerecht te brengen. Een beloning oplopende tot 25.000 euro geeft hieraan een extra stimulans.) De voornaamste, maar niet enige, reden voor deze intensificatie is het verloop van de tijd en de daarbij horende generatieverschillen. Het zijn nieuwe generaties die met een iets grotere emotionele afstand onderzoek kunnen doen op dikwijls recent vrijgekomen archieven of op private documenten die nu pas voor het eerst worden vrijgegeven door de (klein) kinderen van de *Erlebnisgeneration*. Zo toonde mijn goede vriend Tilman Taube me enkele jaren geleden de babyfoto's van zijn moeder in een typische jaren veertig kinderwagen voor het prikkeldraad van kamp Sachsenhausen. Tilmans grootvader was immers Heinz Baumkötter, een SS-arts in het concentratiekamp Sachsenhausen. Het toenmalige normale gezinsleven bleek volledig doorweven met het geweldsproces dat er zich voltrok. Omwille van angst, schaamte en andere emotionele redenen werden deze foto's nooit buiten familieverband getoond. Maar voor de generatie van Tilman is het allemaal iets eenvoudiger en minder emotioneel om te onderzoeken welke rol en verantwoordelijkheid zijn grootvader had in het kampsysteem. Het zijn dus deze nieuwe generaties van onderzoekers, aankla-

gers en journalisten die vanuit een minder emotieve en meer analytische benadering op zoek gaan naar het aandeel en de handelingsmarges die hun voorouders hadden. Hoe de bevelshiërarchie werkte, welke bureaucratische arbeidsverdeling de doodsmachinerie in gang trok en faciliteerde.⁹

Omwenteling in musea

Gaandeweg vinden dit recente daderonderzoek en de verhoogde publieke aandacht voor het thema hun weg naar musea en pedagogische projecten van herinneringseducatie. Dit is een behoorlijke omwenteling aangezien er de voorbije decennia voornamelijk een slacht-

► Z. Bauman (1998), *De moderne tijd en de Holocaust*, Amsterdam.

'De jeugd wordt zich door gruwelbeelden en -verhalen van toen niet bewust van de waarde van democratie en mensenrechten en de bedreiging ervan'

offergerichte aanpak is geweest. Het historisch overgedragen beeld van collectief geweld is er in de eerste fase één van de slachtoffers. De duizenden verhalen (egodocumenten), foto's, videobeelden van de Holocaust in publicaties en musea beoogden door het tonen van de gruwel (langs de kant van de slachtoffers) dergelijk geweld in de toekomst te verhinderen, mensen te doen stilstaan. Bij menigeen staan dan ook de zwart-witvideobeelden van Bergen-Belsen in het geheugen gegrift. Je ziet er de Britse bulldozers duizenden overleden en uitgemergelde slachtoffers in massagraven duwen na de bevrijding van het kamp. Het probleem is dat het tonen van zulke gruwel geen directe impact heeft op inzicht, democratische weerbaarheid of respectvol en actief burgerschap. Het is niet omdat de jeugd van vandaag dergelijke gruwelbeelden en verhalen van toen ziet en hoort, dat zij zich bewust zijn van de waarde van democratie en mensenrechten en de bedreiging ervan. Hiervoor moeten we op zoek gaan naar de historische ontwikkelingen (lokaal, internationaal, sociaal, normatief, enzovoort) die leiden tot discriminerende structuren waarbinnen mensen gedragskeuzes maken. In het verleden werd er inderdaad maar al te vaak en exclusief gebruikgemaakt van een louter emotionaliserende slachtoffergerichte benadering. Het bleek telkens een reductie van de gelaagde complexiteit op louter normatief-morele gronden. De gruwel tonen en terecht verwerpen, maar helaas niet op zoek gaan naar hoe ►

OPERATION LAST CHANCE

SPÄT,
ABER NICHT..
ZU SPÄT.

Millionen Unschuldiger wurden von Nazi-Kriegsverbrechern ermordet.
Einige der Täter sind frei und am Leben!
Helfen Sie uns, diese vor Gericht zu bringen.
Bis zu € 25.000,- Belohnung für wertvolle Informationen.

www.operationlastchance.org
info@operationlastchance.de
Hotline: 0800-5894806

SIMON
WIESENTHAL
CENTER

Poster uit Berlijn. Onderdeel van een campagne om de vaak meer dan negentig jaar oude oorlogsmisdadigers voor het Duitse gerecht te brengen.

Studioportret van SS-officieren Richard Baer en Karl Höcker. Het onderschrift luidt: 'Met commandant SS Stubaf. Baer, Auschwitz 21.6.44'. Foto uit het SS Höcker-album, copyright USHMM.

en waarom zo'n geweldsproces zich voltrekt. Waarom zoveel mensen hierbij betrokken waren en hoe normale remmingen konden worden geneutraliseerd ten behoeve van een deelname aan dit geweldsproces. Natuurlijk wil dit niet zeggen dat slachtoffer- en omstanderverhalen niet meer nodig zouden zijn.

'Niets blijkt immers zo moeilijk te interpreteren als een foto, een momentopname die een complexe en gelaagde realiteit omvat'

Integendeel, het dadergedrag moet steeds gecontextualiseerd worden naar zijn effect en dikwijls wreedaardigheid. Collectief geweld is immers een interactieproces waarbij groepen gepolariseerd en gradueel betrokken raken in een radicaliseringsproces van uitsluiting, vervolging en uitroeiing. De vraag stelt zich dan ook vandaag hoe we deze nieuwe (dader) inzichten kunnen vertalen naar een breed publiek zonder dat de complexiteit ervan mag resulteren in een gevoel van determinisme en/of schuldvermindering.

Daderplaatsen

Veel herinneringscentra of memorialen beginnen er zich bewust van te worden dat de slachtofferplaatsen de facto ook daderplaatsen zijn geweest. Dit inzicht laat toe om vanuit een soort van forensische aanpak de dagelijkse

realiteit van de daders in kaart te brengen, hun referentiekader helder te krijgen. Tal van memorialen bezitten naast bouwfysische sporen (burelen, moordinstallaties) ook behoorlijk wat dadergerelateerd archiefmateriaal, zoals *Kommandanturbefehle*, dagboeken en verslagen. Sommige herdenkingsplaatsen beginnen dan ook deze daderrealiteit voorzichtig en met aandacht voor de nodige ethiek en esthetiek te ontsluiten, op weg naar een degelijkere aanpak van de complexiteit van collectief geweld.¹⁰ In een museale context zien we vooral dat er wordt gewerkt met enerzijds een biografische aanpak en anderzijds een organisatorische structuuranalyse. Hierdoor komen we natuurlijk op het spanningsveld van individu en collectief. Bij de daderbiografieën wordt dikwijls een beknopte levensschets gegeven en ingezoomd op zijn of haar (mis)dadens. Op het vlak van structuuranalyse wordt er dieper ingegaan op de bureaucratische taakverdeling, de rol van het centrum en de periferie, maar ook groepsdynamica (massa) en de camaraderie die zo kenmerkend zijn voor deze dadergroepen. Dankzij innoverende paradigmatische benaderingen, zoals de recente netwerkbepending, worden nieuwe conclusies getrokken op basis van reeds gekende documentatie. Maar daarnaast blijft ongekend materiaal, ook dadermateriaal, opduiken. Een treffend voorbeeld hiervan is het Höcker-fotoalbum dat in 2007 aan het Holocaust Memorial Museum

¹⁰ Voor een pedagogische vertaling van vaderschap lees J. Jelitzi, M. Wetzel (2010), *Über Täter und Täterinnen sprechen. Nationalsozialistische Täterschaft in der pädagogischen Arbeit von KZ-Gedenkstätten*, Berlin.

in Washington DC werd geschonken. Dit album is een persoonlijk kiekjesalbum van Karl Höcker, de adjudant en rechterhand van de kampcommandant van Auschwitz-Birkenau. De foto's tonen het *Alltagsleben*, momenten van teambuilding, ontspanning en vertier. Het toont beelden van *schöne Zeiten* in Auschwitz, een plaats die bekend staat als industriële moordfabriek. Het Holocaust Memorial Museum besloot in 2008 om het album niet te integreren in de permanente tentoonstelling, maar het album wel te ontsluiten via hun website. Kazerne Dossin koos ervoor om in 2012 dit merkwaardige album in de tentoonstelling op te nemen en te plaatsen tegenover de andere, meer bekende realiteit van Auschwitz-Birkenau. Die moorddadige realiteit kent zijn visualisatie in het Lili Jacob-album, een fotoalbum aangemaakt door de SS om de vervolging en uitroeiing in Auschwitz te documenteren. Het toont de slachtoffers als mensen, niet de uitgeholde lijken in Bergen-Belsen, die vermoedelijk een half uur voor hun dood staan te wachten in het bosje bij crematorium vier. Je ziet er vaders, moeders, kinderen en grootouders met angst op hun gezicht voor wat komen zal. Je ziet er de mens die vernietigd wordt omwille van wie hij is.

Archeologische analyse

De keuze en selectie van het beeld is iets waar niet licht mag worden over gegaan. Elk beeld vereist een archeologische analyse, een kritische zoektocht naar wat er werkelijk te zien is. Wie heeft deze foto vastgelegd? Met welke reden? Wie is er op te zien? Wat is het verhaal van de slachtoffers erop? Zijn er omstanders in betrokken? Is de foto achteraf gemanipuleerd? Foto's worden vaak gebruikt en misbruikt als visueel bewijsmateriaal. Het 'onvoorstelbare', de industriële moord op medemensen, wordt plots 'voorstelbaar'. We hebben een visuele getuige! Maar zien we ook wat we denken te zien? Niets blijkt immers zo moeilijk te interpreteren als een foto, een momentopname die een complexe en gelaagde realiteit omvat. In een museale context willen we natuurlijk talloze feiten weergeven, maar ook, en misschien wel belangrijker, de ambivalentie, de inconsistente gedragingen en de handelingsruimte welke de actoren hadden. Het zijn deze vaak mistige referentiekaders die ons toelaten een gedragsmatige reconstructie te maken van wat echt geschiedde.¹¹ Hoe mensen (daders, slachtoffers en omstanders) in staat waren om bepaalde keuzes te maken. Of zoals Christopher Browning het ►

► H. Welzer (2005), *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt am Main.

Kazerne Dossin is nu een museum over de Holocaust en mensenrechten.

Kazerne Dossin in Mechelen was in de Tweede Wereldoorlog een doorgangskamp om Joden en zigeuners uit België te transporteren naar Auschwitz. Foto uit 1942.

► C. Browning, 'Daniel Goldhagens gewillige beulen' in: Binner, R.; Bos, J.; Van Der Haar, O. (red.) (1997), *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het holocaustdebat*, Antwerpen, p. 72.

► P. Levi (1988), *The Drowned and the Saved*, London, p. 22. Ook geciteerd in Procee, H. (red.) (1994), *Het beest in de mens*, Baarn, p. 55.

► U. Scheub (2006), *Het valse leven: over het nazi-verleden van mijn vader*, Amsterdam, p. 5.

kernachtig samenvat: 'Het is inderdaad die 'grijze zone' (van Primo Levi) – die duistere wereld van gemengde motieven, conflicterende emoties en prioriteiten, met tegenzin gemaakte keuzes, opportunisme en aanpassing uit eigenbelang innig verbonden met zelfbedrog en ontkenning – een wereld al te menselijk en al te universeel.'¹² De juxtapositie van beide Auschwitzalbums confronteert ons heel duidelijk met het feit dat de lachende daders er 'een andere kijk' of ander referentiekader op na hielden. Het toont ons een radicaliseringsproces van individuen die behoren tot een groter collectief, hier de SS. Een criminele organisatie die voorzag in de nodige structuren en gewin (status, financieel, positie, welvaart) voor het individu. Het toont tevens treffend aan hoe zij Auschwitz louter zagen als een instrument voor een breder project van *social engineering* door het sturen van maatschappelijke veranderingsprocessen op een mechanistische en ingenieursachtige wijze. Maar veel belangrijker is dat we hierdoor ook zicht krijgen op de fragiliteit van het systeem. Welke scharnierpersonen of functies cruciaal waren om het moordproces op gang te trekken en drijvende te houden. Wat de rol van deze camaraderie, de segmentiële arbeidsverdeling en de sociale hefbomen waren. Het zichtbaar maken en verstaan van deze onder-

delen en de daarbij horende fragiliteit van het systeem is net waar zich een preventieve opportuniteit voordoet. *Nie wieder*, niet omdat het leed zien ons overtuigd heeft, maar wel omdat we inzicht verworven hebben in hoe dergelijke mechanismen gewone mensen in staat stellen om betrokken te geraken in het collectieve geweld.

Complexe samenleving

'Wat wij bedoelen met 'begrijpen' valt samen met vereenvoudigen: zonder diepgaande vereenvoudiging zou de wereld om ons heen een oneindige, ongedefinieerde warboel zijn die het ons onmogelijk zou maken om ons te oriënteren en tot enige actie te komen. Kortom, we zijn gedwongen om het kenbare te reduceren tot een schema. [...] misschien om redenen die teruggaan tot onze oorsprong als sociale dieren is de behoefte om de wereld te verdelen in een 'wij' en 'zij' zo sterk dat dit patroon, deze tweedeling in vriend en vijand, al het andere overheerst.'¹³

"Begrijpen' is onlosmakelijk gekoppeld aan vereenvoudigen', stelt Primo Levi in *De Verlorenen en de Geredden*. Het alledaags samenleven is inderdaad een buitengewoon complexe aangelegenheid. In onder meer deze sociale complexiteit schuilt het kwaad. Het is net deze complexiteit, en de noodzakelijke vereenvoudiging ervan, die de eerste aanzet kan geven tot destructie. Het is het verhaal van 'wij' en 'zij', vriend en vijand, goed en kwaad, *Übermensch* en *Untermensch*, Hutu en Tutsi. We moeten dus al te simplificerende verklaringsmodellen, zoals de 'mad or bad'-hypothese, schuwen en het interdisciplinaire onderzoek en de voorstelling van het daderschap in al zijn gelaagdheid aanvaarden. Enkel door deze *Wendung aufs Subjekt* en het maken van verbindingen met andere casussen van collectief geweld zullen we in staat zijn de analyse te maken van de complexe samenhang (interplay) van de verschillende (f)actoren die van invloed zijn en het menselijk destructief potentieel kunnen doen ontluiken. ■

'Slecht is wanneer je maar één kant ziet. Wanneer je bij die ene kant blijft. Dus, wie bijvoorbeeld van zichzelf zegt dat hij alleen maar goed is, die is alweer slecht. Hij ziet het slechte niet bij zichzelf. Goed is wanneer goed en slecht een eenheid zijn.'

Een meisje uit een filosofische kindergroep¹⁴

Vrijdag 19 september 2014
Hotel Golden Tulip Val Monte, Berg en Dal

Nascholingsconferentie 2014

Koude Oorlog: 1945-1991

Op 19 september biedt de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen in samenwerking met het Instituut voor Leraar en School (ILS) een nascholingsconferentie aan over een van de historische contexten voor het eindexamen: "Koude Oorlog: 1945-1991".

De nascholingsdag bestaat uit een ochtendprogramma met zowel een plenaire als een keuzelezing en een middagprogramma met vijf workshops waarvan de deelnemers er twee kunnen bijwonen.

Ochtendprogramma: (10:00-12:15u)

Sprekers

Prof.dr. André Gerrits (UL)	<i>De Koude Oorlog: opkomst en ondergang van een mondiale politieke orde</i>
Dr. Artemy Kalinovsky (UVA)	<i>De Koude Oorlog in Afrika en Azië</i>
Prof.dr. Yvan Vanden Berghe (UA)	<i>Waardoor liep de Koude Oorlog op kritieke momenten niet uit op een directe militaire confrontatie (1955-1963)?</i>

Middagprogramma: (13:30-17:00u)

Workshopgevers

Drs. Koens Henskens	<i>Chronologie van de Koude Oorlog</i>
Drs. Anne van Duuren	<i>'I have here in my hand...': McCarthyisme in de Verenigde Staten</i>
Drs. Remi Hartel	<i>"Hoe belangrijk is de Koude Oorlog?" Leren historische vragen stellen en beantwoorden</i>
Drs. Bas van Rooijen	<i>Van Truman tot Gorbatsjov: de Koude Oorlog in beeld!</i>
Drs. Tom Sas	<i>De Koude Oorlogsdreiging in Nederland: De IJssellinie</i>

Tijdens de lunch is er een informatiemarkt van uitgeversmaatschappijen en documentatiecentra.

Kosten: De kosten bedragen €135,00 per persoon inclusief reader, koffie/thee, uitgebreide lunch en een afsluitend drankje.

Voor programma, aanmelding en meer informatie: www.ru.nl/geschiedenis/nascholingsdag

'De bizarre feitjes van de geschiedenis

Bart de Boer liep zijn afstudeerstage op het Corderius College in Amersfoort. Hij studeerde onlangs af op het onderwerp *ICT in de klas* en hij organiseerde een digitale didactiekdag voor zijn universiteit.

Wat was je eerste ervaring met ict in de klas?

Ik heb heel veel verschillende dingen geprobeerd. Het startpunt was dat ik me afvroeg hoe ik mijn lessen kon verbeteren. Zo ben ik begonnen met het gebruik van Socrative als aandachts-trekker voor mijn lessen. Toen ik zei: 'Pak allemaal jullie telefoon', zag ik verraste gezichten. Nu was dit slechts een startactiviteit, mijn volgende stap was het inzetten van tablets om onderzoek te promoten. Mijn vwo 4-klas liet ik onderzoek doen naar een aantal Romeinse keizers. Ik verdeelde de klas in kleine groepjes en zorgde dat zij 'expert' werden over een bepaalde keizer. Elk groepje kreeg een envelop met daarin de naam van een keizer over wie zij zo veel mogelijk te weten moesten komen. Ook de belangrijkste kenmerken moesten de leerlingen verklaren. Ik nam geen genoegen met de mededeling dat keizer Augustus zoveel wegen aan liet leggen, ik wilde ook weten waarom hij dit deed. Tijdens de presentatie-ronde ontdekten de leerlingen dat ze

zowel de opkomst als de ondergang van het Romeinse Rijk aan elkaar hadden laten zien.

In mijn vwo 5-klas trok ik dit onderzoek door naar bronnenonderzoek. In de klas is het boek Keerpunten, Tien beslissingen die de loop van de Tweede Wereldoorlog voorgoed veranderden van Ian Kershaw gezamenlijk onderzocht. Opnieuw in kleine groepjes deden de leerlingen onderzoek naar een aantal momenten waarop de Tweede Wereldoorlog heel anders had kunnen verlopen, zoals de beslissing van de Endlösung in Duitsland en de aanval van Mussolini op Griekenland. De opdracht is vergelijkbaar met die van de Romeinse keizers en heeft als doel het aanleren van een onderzoekende houding. Belangrijk is om de leerlingen kritisch te laten zijn over de bron die ze gebruiken, dus kijk naar de voetnoten en bedenk je wat je leest en waar het vandaan komt! Dat is meteen een mooie opstart naar het profielwerkstuk.

Hoe reageerden je leerlingen?

Ze vonden de opdracht prettig. Ze hoefden een keer niet naar mijn verhaal te luisteren en mochten zelf aan de slag. Bij het uitdelen van de tablets werd er enthousiast gereageerd, maar het blijft natuurlijk wel leren, dus niet iedereen was blij.

Hoe ga je als docent om met nieuwe media?

Het kostte mij iets meer tijd aan voorbereiding om de lessen een onderzoekend karakter te geven. Het bijsturen tijdens het onderzoek was intensief, ik nam niet snel genoegen

met een antwoord dat via Wikipedia gevonden was. Het kritisch beoordelen van een bron en het gevonden antwoord weegt net zo zwaar. Overigens kun je via een docentenaccount op Twitter of Facebook heel goed contact houden met je leerlingen en ze van actuele zaken snel op de hoogte houden. De leerlingen komen dan niet in je persoonlijke levenssfeer, maar je bent wel op een snelle manier bereikbaar voor ze. Dat geldt ook voor tabletgebruik: probeer aan te sluiten bij de manier hoe je leerlingen daarmee omgaan en hen zo te bereiken. Dus niet een tablet aanbieden omdat het leuk is, maar aanbieden zoals zij al met tablets omgaan. Dat is een uitdaging voor de docent.

Wat is de rol van ict op jouw school?

Het Corderius College heeft een aantal pilotklassen die met tablets werken. Er is een tabletkar die voor docenten beschikbaar is en er is ruimte voor docenten die willen experimenteren. Ik kreeg alle vrijheid om hier ervaring in op te doen.

Hoe zie jij de toekomst van het onderwijs?

De kracht van een geschiedenisdocent is het vertellen van een verhaal. Dit kan mooi aangevuld worden met onderzoeksopdrachten die gebruikmaken van ICT. De balans is belangrijk, dus laat leerlingen zelf aan de slag gaan en veel onderzoeken, maar stimuleer ze wel om kritisch te zijn op hun bronnen. Het blijft natuurlijk ook gewoon erg leuk om de bizarre feitjes van de geschiedenis te vertellen. ■

Nuttige sites

- **Socrative:** leuke start en snelle check van voorkennis.
- **History Daily:** app voor Windows, Android en iPhone, dagelijks feitje uit het verleden.
- **Nearpod:** programma waarbij je je presentaties, lessen en de input van leerlingen kunt combineren.
- YouTube-kanaal **JORTgeschiedenis:** handige uitleg bij de kenmerkende aspecten.
- YouTube-kanaal **Crash course world history:** snel vertelde verhaaltjes over de geschiedenis, met heerlijke humor. Leuk en zeer geschikt voor de bovenbouw!

blijven leuk'

*Toen ik zei:
'Pak jullie telefoon',
zag ik verraste
gezichten'*

Wilt u ook uw ervaringen
met ICT en nieuwe media
delen met uw collega's?
Stuur dan een mailtje naar
redactie@vgnkleio.nl

De links uit dit artikel zijn te vinden
op de website van Kleio:
www.vgnkleio.nl/kleio

Een nieuwe Koude Oorlog?

De achtergrond bij de strijd tussen Rusland en Oekraïne

De situatie in Oekraïne blijft onrustig en zorgelijk. Om meer te weten te komen over het conflict op de Krim sprak ik met André Gerrits van de Universiteit Leiden en Hans van Koningsbrugge van de Rijksuniversiteit Groningen. Beiden zijn hoogleraar Geschiedenis en politiek van Rusland.

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

**Monument in Kiev
ter herinnering
aan de Unie van
Pereslavl met op
de voorgrond de
Kozakkenleider
Chmelnyzkyj en
naast hem (links) de
Russische gezant
Buturlin.**

In 1954 gaf Chroesjtsjov, de leider van de Sovjet-Unie, de Krim aan Oekraïne. Waarom deed hij dat? Van Koningsbrugge: ‘Er gaan verhalen dat het in een dronken bui of in een opwelling is gebeurd, maar het heeft te maken met de Unie van Pereslavl die in 1654 werd gesloten. In die tijd werden de Kozakken bedreigd door de Polen. Ze dreigden overheerst te worden door hen en dat zou dominantie van de rooms-katholieke Kerk tot gevolg hebben. Dit wilden de Kozakken niet, waarop zij hun heil bij de Russische tsaar zochten, vanwege zijn orthodoxe geloof. Er volgde een ceremonie waarbij de Kozakkenvertegenwoordigers trouw zwoeren aan de tsaar. Zij verwachtten ook het omgekeerde, maar dat gebeurde niet. De Russen vonden namelijk dat ze geen gelijken van elkaar waren, want in hun opvatting vertegenwoordigden zij een machtige staat, terwijl de

Kozakken niet op dergelijke wijze georganiseerd waren. Het sluiten van deze Unie werd herdacht in 1954 en toen gaf Chroesjtsjov de Krim aan Oekraïne.’ Volgens Gerrits kon Chroesjtsjov zich toen niet voorstellen dat Oekraïne ooit onafhankelijk zou worden. Hoe werd er in Oekraïne en de buitenwereld gereageerd op deze gift? Gerrits zegt dat het een interne administratieve verschuiving was. ‘Het maakte voor Oekraïne dus niets uit. Misschien heeft het de westerse pers niet eens gehaald. Het is net zoiets als dat Woerden eerst bij Zuid-Holland hoorde en later bij Utrecht.’ Ook Van Koningsbrugge merkt op dat de inwoners van de Sovjet-Unie, dus zowel de Oekraïners als de mensen op de Krim, er niet van wakker hebben gelegen. ‘Moskou bepaalde alles en dat bleef zo. Voor de buitenwereld betekende het ook niets, want de Sovjet-Unie was één land en Stalin deed dit soort dingen al eerder. Het was in die zin niets nieuws.’

Autonomie

In 1991 veranderde de situatie. Er kwam een volksraadpleging waarbij aangegeven kon worden of Oekraïne onafhankelijk moest worden. Negentig procent koos voor soevereiniteit. Ook op de Krim was er een meerderheid, terwijl het merendeel van de bevolking daar Russisch is. Hoe is dat te verklaren? Van Koningsbrugge zegt dat alleen heel oude communisten voor de Sovjet-Unie waren. 'Of mensen pro-Rusland waren, speelde hier dus niet mee, want het ging erom of ze van de Sovjet-Unie af wilden of niet. Jeltsin was voor soevereiniteit van de deelrepublieken.' Volgens Gerrits is er geen onderscheid tussen etniciteit en politieke voorkeur te maken. 'In alle republieken van de Sovjet-Unie wilde de meerderheid onafhankelijk worden. Men verwachtte meer ruimte voor ontwikkeling en hoopte dat de levensstandaard omhoog zou gaan. Oekraïners, Kozakken en Russen op de Krim vonden dat ook. Men dacht dat modernisering eerder plaats zou vinden. Uiteindelijk is het echter precies andersom gelopen: Rusland ontwikkelde zich sneller.'

'Het is net zoiets als dat Woerden eerst bij Zuid-Holland hoorde en later bij Utrecht. Niemand lag er wakker van'

Een jaar later wilden pro-Russische krachten een referendum over de onafhankelijkheid van de Krim. De regering van Oekraïne stond een autonome republiek toe. Hoe zit dat precies? Van Koningsbrugge: 'Het was een enorme chaos en overall was de tendens om zo veel mogelijk soevereiniteit te grijpen. Dat zag je bijvoorbeeld bij Tsjetsjenië en Dagestan. De Krim nam een voorbeeld aan andere regio's, ook daar wilde men maximale autonomie. Dit is voorkomen door de Krim de status van een autonome republiek te geven.' Ook Gerrits legt uit dat de regering in Kiev hiermee de drang naar separatisme wilde verminderen. 'De regering wilde dat er geen problemen meer zouden komen met de Russen, want er is een verschil in oriëntatie tussen de Russen en de Oekraïners. De Krim is een vrij conservatief deel van Oekraïne. Door dit gebied meer autonomie te geven, kwam de regering de Russische bevolking tegemoet. Ze deden dus een concessie, net zoals het Verenigd Koninkrijk meer autonomie aan Schotland heeft gegeven.'

Gasdeal

Op de Krim ligt de havenstad Sebastopol. De Russen gebruiken deze stad als basis voor de marine. Waarom staat Oekraïne Russen toe op hun grondgebied? Volgens Gerrits is de verklaring dat Rusland een grote en machtige buurstaat is, waar Oekraïne van afhankelijk is voor energie. 'Deze contracten zijn rationele stappen van de regering in Kiev, want ze willen de Russen niet tegen zich in het harnas jagen. Het opdoeken van de legerbasis van de Russen in Sebastopol zou zoveel problemen geven dat Oekraïne gewoon geen keus heeft.' Van Koningsbrugge wijst op de deal die in de jaren negentig gesloten werd over de verdeling van de Zwarte Zee voor de marine. 'Twintig procent was voor Oekraïne en tachtig procent kregen de Russen. Hier hoorde ook de lease van Sebastopol bij, want de gasschulden van de jaren negentig moesten voldaan worden. Je moet het eigenlijk zo zien: Oekraïne stond wat soevereiniteit af in ruil voor financiële voordelen als een vermindering van schuld en een korting op de gasprijs.'

Stick and carrot

Waar is Poetin mee bezig? Gerrits vindt het lastig om een voorspelling te doen, omdat de internationale politiek vol risico's en onzekerheden zit. 'De Krim hoorde ooit bij Rusland en het is het enige deel van Oekraïne waar de Russen in de meerderheid zijn. Dit zijn twee argumenten die Poetin gebruikt voor het toevoegen van de Krim aan Rusland. Deze argumenten gaan niet op voor andere delen van Oekraïne. Een derde argument van Poetin is dat hij ingrijpt wanneer Russen in gedrang zijn buiten Rusland. Dit argument ►

Russische postzegel uit 1954 om de Unie van Pereslavl uit 1654 te herdenken.

kan Poetin wel gebruiken bij andere gebieden. Ik denk dat de kans op aansluiting van meer gebieden niet groot is. Alleen als Russen echt worden gediscrimineerd, bijvoorbeeld als het spreken van de Russische taal wordt verboden of wanneer er harde confrontaties komen tussen Russen en andere bevolkingsgroepen, zal Poetin ingrijpen. Oost-Oekraïne is een ander soort gebied dan de Krim.’ Van Koningsbrugge denkt niet dat Poetin meer land gaat veroveren. ‘Hij voert een consequente politiek ten opzichte van Oekraïne, namelijk dat van *stick and carrot*, oftewel straffen en belonen. Op 22 februari kwam er een anti-Russische regering aan de macht in Oekraïne. Poetin moest op aandrang van haviken in het Kremlin iets doen en dit was het innemen van de Krim. Maar vergis je niet, dat is slechts een troostprijs. De echte prijs zou een Euraziatische Unie zijn, waarbij deze unie een concurrent van de Europese Unie zou worden. Nu is dit doel verder weg dan ooit. Het is dus het tegenovergestelde van wat hij eigenlijk wilde. Voor de val van de Krim daalde de roebel al en die daalt nu nog erger. Ook de effectenbeurs van Rusland staat er slechter voor.’ Is de reactie van de EU en de Verenigde Staten gepast? Van Koningsbrugge vindt dat ze in ieder geval een duidelijk signaal afgeven. ‘Het schrikt buitenlandse investeerders af. Echte sancties tegen Rusland zouden zijn als de Fed (de Amerikaanse centrale bank, red.) doorgaat met het beperken van kredieten. Als Rusland doorgaat richting Oost-Oekraïne of Moldavia dan zullen er hardere sancties volgen. Ik neem aan dat Rusland buiten de G8 blijft als ze de Krim houden. Rusland zegt dat de G20 belangrijker is, maar het maakt wel degelijk uit als veel landen jou de rug toekeren. In Rusland is er een soort politiek

contract: Poetin mag alles doen als de bevolking het maar beter krijgt. Zo niet, dan komen er problemen. En de economie gaat achteruit op dit moment.’ Gerrits is van mening dat de sancties niet bijster effectief zijn. ‘Vooral gewone mensen worden erdoor getroffen. De EU is afhankelijk van Rusland, hoewel dit wel wat per land verschilt. We snijden onszelf dus diep in de vingers. Dit geldt niet voor de Verenigde Staten, zij hebben geen economische afhankelijkheid van Rusland. De EU heeft de inlijving van de Krim geaccepteerd. Het is interessanter om te kijken naar de vraag: hoe gaat Rusland verder met de Krim om en hoe gaat de EU om met Oekraïne? De sancties hebben wel effect op Rusland, maar dit zal verwateren. Op langere termijn zal Rusland ook weer bij de G8 komen.’

Verkilling

Diverse media spreken over een nieuwe Koude Oorlog. Is dat een goede term voor de gebeurtenissen? Beide professoren zijn het erover eens dat dit geen goede benaming is. Gerrits: ‘De Koude Oorlog was mondiaal tussen twee kampen die ongeveer even machtig waren op militair en politiek gebied. Daar is geen sprake van, want Rusland heeft geen middelen om een mondiale oorlog te voeren. De oplopende spanningen hebben een ideologisch element, namelijk het autoritaire Rusland tegenover de democratische Europese Unie en de Verenigde Staten.’ Van Koningsbrugge: ‘Wat je ziet, is een langere periode van verkilling.’ ■

Dit artikel is geschreven in april 2014 en gaat over gebeurtenissen die toen bekend waren.

De haven van
Sebastopol met
Russische vloot.

Universiteit Utrecht

Nascholing havo-vwo

De Koude Oorlog

Op 31 oktober 2014 zal de Universiteit Utrecht in samenwerking met het Utrechts Stedelijk Gymnasium een nascholing over de Koude Oorlog organiseren voor docenten geschiedenis (havo-vwo).

Met internationale sprekers en landelijke experts, oa.:

- Prof. Dr. Vojtech Mastny (Washington): Conflict and Cooperation in the Cold War
- Koude Oorlogscorrespondent Richard Davy (Oxford): Détente Reconsidered
- Prof. Dr. Beatrice de Graaf (Universiteit Utrecht): Vraagstukken over Vrede en Veiligheid
- Prof. Dr. Jan Hoffenaar (Nederlands Instituut voor Militaire Historie): Machtsblokken en militaire midelen in Europa

workshops én een paneldiscussie over de duiding van de Koude Oorlog

Inclusief de veel geprezen bundel
The Legacy of the Cold War (red.
Vojtech Mastny)

Voor meer informatie, het volledige programma en aanmelding:

www.uu.nl/nascholinggeschiedenis

Voor vragen:

nascholingkoudeoorlog@gmail.com

Maximum aantal deelnemers: 120

31 oktober 2014

9:30 – 17:00

Locatie:

**Utrechts Stedelijk
Gymnasium**

195 euro p.p.

(incl. certificaat, cursusmateriaal,
The legacy of the Cold War, lunch &
borrel)

**UTRECHTS
STEDELIJK
GYMNASIUM**

Taboedoorbrekende klassieker

De eerste zin van een boek is voor de schrijver meestal de moeilijkste. Voor de lezer is het juist een van de belangrijkste. Je moet geprikkeld worden om verder te lezen. Tijdens de voorbereiding op een studiereis las ik *Heldenangst*, het herontdekte boek *La Peur* van Gabriel Chevallier uit 1930. Het verhaal begint in de zomer van 1914. Alle tekenen wijzen erop dat de oorlog op uitbreken staat, maar de meeste mensen doen liever alsof er niets aan de hand is. Als ze de mogelijkheid van een oorlog al serieus nemen, dan gaan ze er gemakshalve vanuit dat deze daarginds zal worden uitgevochten, en niet hier. In dit boek luidt de eerste zin: 'De brand smeulde al diep in Europa, en het zorgeloze Frankrijk, in lichte jurkjes, strohoeden en flanellen pantalons, pakte zijn koffers om met vakantie te gaan'.

In het boek ontkracht Gabriel Chevallier (1895-1969) het mythische beeld van 'de dappere soldaat'. Soldaten zijn net mensen. Ze vergaan van angst wanneer ze de dood in de ogen kijken. Chevallier schreef met dit boek zijn ervaringen in de Grote Oorlog van zich af. Hij doorbrak daarbij een enorm taboe: het overheersende gevoel bij soldaten in een oorlog is niet daadkracht of moed, en al helemaal niet vaderlandsliefde. Nee, soldaten worden verlamd door angst, schrik, vrees en pure paniek. Net als Chevallier zelf neemt de hoofdpersoon, Jean Dartemont, op negentienjarige leeftijd dienst in het Franse leger. Hij heeft geen flauw benul van wat hem te wachten staat.

Opgezweept door de euforische oorlogsstemming die weerklinkt door de straten van Frankrijk besluit de jonge Jean zich aan te sluiten bij het Franse leger. Tot dan toe leidt

hij een beschermd leven waarin hij zijn geest verrijkt met hoogstaande literatuur en filosofische universiteitscolleges. Ondanks zijn stiekeme weerzin tegen oorlog, heeft hij toch het gevoel dat hij móet vechten om niets van het avontuur te missen. De jonge soldaten - als wijlen Kurt Vonnegut zich tot rekruten richtte, sprak hij hen stevast en met veel liefde aan met *babies* - komen in een hel terecht.

Dartemont is al helemaal niet geschikt voor het soldatenleven. Als intellectueel kan hij de fysieke proeven niet aan, maar wat hem helemaal onbruikbaar maakt, is zijn vermogen om over zichzelf na te denken. Door de ogen van Dartemont laat Chevallier het compleet absurde van oorlog zien. Waarom zou een man een andere man, die hij van haar noch pluim kent, doden louter en alleen omdat een groep officieren besloten heeft dat hij de vijand is? Bovendien merkt Dartemont ook wel dat het leven van de eigen soldaten voor die officieren maar weinig waard is. Chevallier haalt de romantiek die soms rond oorlog hangt, hard onderuit. Het subversieve karakter van *Heldenangst* doet erg denken aan het deel van *Voyage au bout de la nuit* dat zich tijdens de Eerste Wereldoorlog afspeelt. Chevallier beperkt zich tot droge vaststellingen. Die observaties en bedenkingen zijn echter zo intelligent en sterk geformuleerd dat *Heldenangst* de term klassieker zeker verdient. Zonder scrupules beschrijft hij tot in het levendigste detail de verwondingen die Jeans medesoldaten oplopen in de strijd. Van afgerukte benen tot leeggelopen hersenpannen, hij laat geen kans onbenut om de gruwelijkheden van de oorlog met tot in detail uiteen te zetten. Met behulp

Heldenangst (in 1930 verschenen onder de titel *La Peur*) -
Gabriel Chevalliers 297 blz.,
 € 24,90 | Uitgeverij Cossee: 2010

van deze beschrijvingen legt Chevallier de kwetsbaarste kant van de soldaat bloot, namelijk zijn angst om dood te gaan. Jean weet zich te ontworstelen aan deze angst. Hij ontdekt dat wanneer je accepteert te zullen gaan sterven, je boven jezelf uit kunt stijgen en tot meer in staat bent dan je ooit had gedacht. Naast bitterheid legt Chevallier ook een onverwacht soort humor aan de dag die een verfrissende uitwerking heeft op de zware oorlogssituaties waarmee Jean te maken krijgt. Zo omschrijft Chevallier op komische wijze hoe een Franse soldaat per ongeluk door een medekameeraad wordt verwond en hier nog blij om is ook.

Tot slot een detail dat zeker niet onopgemerkt mag blijven. Op het omslag van *Heldenangst* prijkt een foto van Duitse jongens uit de Hitlerjugend, opvallend, aangezien het verhaal zich tijdens de Eerste Wereldoorlog afspeelt. Al met al is *Heldenangst* een eerlijk, nuchter en nietsverhullend boek over de mens in de loopgravenoorlog.

Martin Bezemer

Oorlog in soorten en maten

Strips over oorlog zijn er in vele soorten en maten. Hennie Vaessen tracht in *Hotel Hartenstein* de gebeurtenissen in september 1944 in en rond Oosterbeek zo getrouw mogelijk te vangen. De Belgische stripauteur Kid Toussaint nam het relaas van een elfjarige joodse oorlogsoverlevende en de aanval van drie studenten op de Auschwitz-trein waarin hij zat en maakte daar een fictief verhaal van. Tiem Mateboer haalde zijn inspiratie uit het beleg van Steenwijk in 1580-1581 en schreef daar een spannend jongensverhaal over, wat kort daarop verstript door Ben Horstius in het *Reformatorisch Dagblad* verscheen.

Om met het laatste boek te beginnen; gebeurtenissen uit de Opstand worden niet vaak verstript. *Het Reformatorisch Dagblad* zag er in 1976 brood in om het verhaal van leraar Nederlands en publicist Tijmen Mateboer in een dagelijkse strip te publiceren. Ben Horstius maakte hier een strip van à la Hans G. Kresse (*Eric de Noorman*) of Marten Toonder (*Tom Poes*); een zwart-wit tekening met tekst eronder. Het verhaal is dat van de tiener Peter, zoon van een mattenmaker (Mateboer groeide op in een familiebedrijf van mattenmakers), die allerlei heldendaden verricht tegen de achtergrond van het heroïsche verzet van Steenwijk tegen de overmacht van de naar de Spanjaarden overgelopen George de Lalaing, graaf van Rennenberg. Zeshonderd soldaten stonden tussen 19 oktober 1580 en 22 februari 1581 tegenover een Spaanse overmacht van zeventuizend man. Het was de in de strip bejubelde Johan van de Korput die het verzet leidde. In de strip krijgt hij te maken met mopperende burgers, verraad, uithongering en uiteindelijk hulp

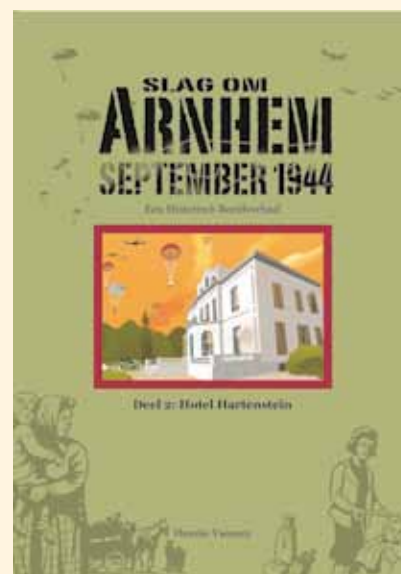
in de vorm van een Staats leger onder leiding van John Norritz. En hij ontmoet natuurlijk Peter, die keer op keer de linies weet te doorbreken, informatie weet te vinden en toegang krijgt tot de hoogsten in rang. *De mattenmaker van Steenwijk* zegt net zo veel over deze episode van de Tachtigjarige Oorlog als over het milieu van de makers. De personages in het boek zien duidelijk de hand van God in de gebeurtenissen. Uiteindelijk loopt het dan ook goed af. In het echt waren de inwoners van Steenwijk zo verzwakt, dat een pestepidemie de bevolking decimeerde van 2500 naar 200. Spaanse troepen heroverden de stad, bouwden de vestingwerken weer op en moesten deze in 1592, na weer een beleg, definitief opgeven.

De kracht van deel 2 van het stripdrieluik over de slag om Arnhem zit in drie zaken: een geloofwaardig verhaal, de zo nauwkeurig mogelijk gevolgde historische gebeurtenissen en het gebruik van de eigen taal door Duitsers en Engelsen. Het verhaal begint optimistisch, als Oosterbeek wordt bevrijd. Al snel wordt duidelijk dat de geallieerde troepen overal en nergens zijn en dat de Britse generaal Roy Urquhart in een penibele situatie verkeert op de zolder van een Nederlands gezin. Urquhart weet het hoofdkwartier in hotel Hartenstein te bereiken, maar dan is duidelijk dat de situatie hopeloos is. Het boek eindigt bij het begin van de nachtelijke terugtocht op 25 september.

In de nacht van 12 op 13 november 1944 stopt transport 20 van Brussel naar Auschwitz plotseling ergens tussen Mechelen en Leuven. In de trein zit Simon Gronowski, een elfjarige joodse jongen die in 2005 zijn

verhaal publiceerde. Kid Toussaint zag Gronowski op tv, werd geraakt door zijn verhaal en schakelde de Spaanse striptekenaar Beroy in. Samen maakten zij een tweedelige strip, waarin de verhalen van de drie studenten die de trein deden stoppen, de op transport gezette joden en van de bewakers worden verteld. Met uiterst beperkte middelen wisten de studenten een wagon open te krijgen. Ruim tweehonderd mensen konden ontsnappen, Simon Gronowski was de jongste en wellicht de enige jood van dit transport die dit kon navertellen. Het is goed dat een dergelijk verhaal ook voor een striplezend publiek is gemaakt.

Ger Jan Onrust

- **De mattenmaker van Steenwijk** - T. Mateboer, Ben Horstius 350 blz., € 18,95 | De Banier, Apeldoorn 2012
- **Slag om Arnhem september 1944. Een historisch beeldverhaal. Deel 2: Hotel Hartenstein** - Hennie Vaessen 48 blz., € 14,95 | Pelikaanpers: Oosterbeek 2012
- **Het konvooi. Het gewicht van het verleden** - Kid Toussaint, José Maria Beroy 48 blz., € 6,95 | Casterman: z.p. 2012

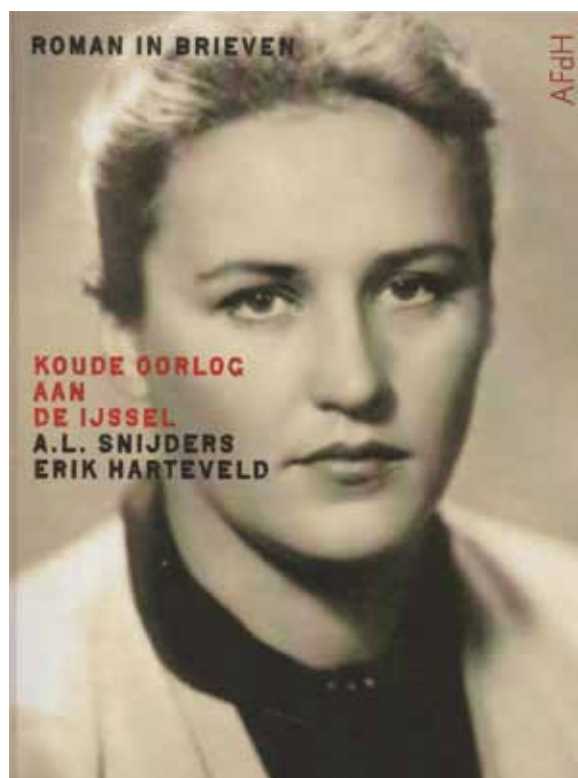
Sfeervolle brievenroman ademt de jaren vijftig

In de eerste helft van de jaren vijftig werd in Overijssel, in het diepste geheim, de IJssellinie aangelegd. In geval van een opmars van de Russen zouden de waterloopkundige werken een inundatie teweegbrengen die de communistische troepen moest vertragen. Het omvangrijke, maar geheime project trok in die tijd nauwelijks de aandacht van de Nederlandse bevolking. De Russen echter waren – naar het schijnt – beter op de hoogte. Dat gegeven is het uitgangspunt voor de brievenroman *Koude Oorlog aan de IJssel* van A.L. Snijders en Erik Hartevelt dat een tijdje terug Overijssels 'Boek van het jaar' werd. Het is een fictief verhaal, gebaseerd op historische feiten. In het eerste deel

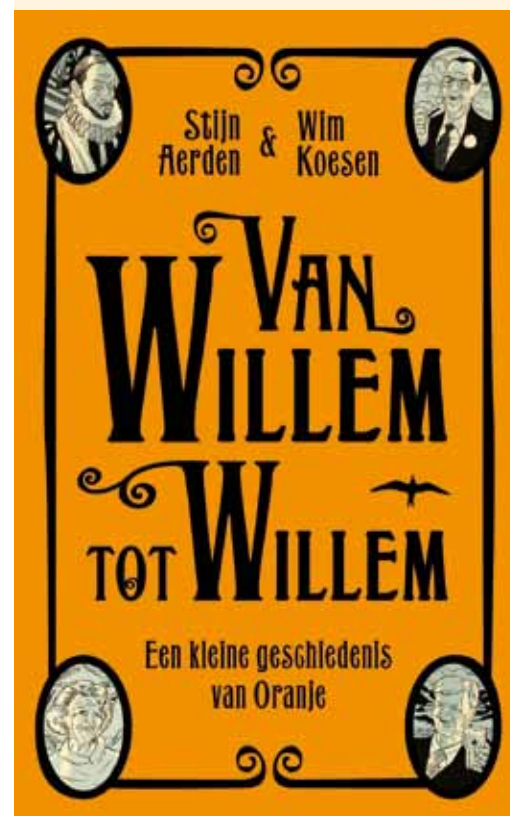
van het boek – van de hand van Erik Hartevelt – zien we in een briefwisseling een romance ontstaan tussen de jonge ingenieur Pieter Kottier en de Russische havenarbeidster Klazina Makarova. Kottier werkt op dat moment aan de constructie van de IJssellinie. Wat de lezer weet maar Kottier niet, is dat 'Klasja' waarvoor zijn hart al gauw sneller gaat kloppen, een marionet is van de Russische geheime dienst, die graag wat meer details te weten wil komen over de aard en voortgang van het project.

Het eerste dat opvalt, is de prachtige, sfeervolle vormgeving van het boek. De brieven ademen de jaren vijftig, niet alleen in woord, maar ook in beeld. Het opbloeien van de liefde op afstand wordt aanschouwelijk en geloofwaardig verteld. In de tussentijd komt de lezer het een en ander te weten over de aanleg van de linie. Af en toe laat de schrijver zich wat gaan qua romantiek en erotiek en denk je eerder aan WhatsApp dan aan een trage briefwisseling. De ontknoping van het verhaal ontrolt zich ook wat snel tot een niet helemaal geloofwaardig en te 'happy' einde. Het tweede deel van het boek bestaat uit brieven van de schrijver A.L. Snijders aan Erik Hartevelt. Hij liet zich door de IJssellinie inspireren tot tamelijk poëtische beschouwingen. Mooi om te lezen, maar het voegt weinig 'historische sensatie' toe. De provincie Overijssel wil de IJssellinie meer in de publieke belangstelling krijgen. Bij het boek is een app ontwikkeld en een spionagespel: 'IJsselloorlog'. De hospitaal- en commandobunker in Olst zijn te bezoeken.

Edith van Gameren

A.L. Snijders & Erik Hartevelt, *Koude oorlog aan de IJssel* (AFdH Uitgevers, 2014), 192 blz., € 24,50

Alle Oranjes op een rij

Het zat er natuurlijk dik in dat het tweehonderd jarig bestaan van het koninkrijk, de abdicatie én kroning zou zorgen voor een lawine aan Oranje parafernalia, inclusief publicaties. Veel van deze onmisbare publicaties over deze historische gebeurtenis zijn nauwelijks meer dan Oranje propaganda, zo voortreffelijk op de hak genomen door Van Kooten en De Bie in hun 'jubilum plakwette' sketch van jaren geleden. Hoewel *Van Willem tot Willem* ook tracht in te spelen op de golf van Oranje-sentiment is het geen propagandaverhaal. Daar willen de auteurs te leuk voor zijn. *Van Willem tot Willem* is een met vaart geschreven verzameling minibiografieën van alle Oranjes, inclusief hun partners. In tien hoofdstukken komen ze voorbij, Het gestaalde kader (Willem van Oranje, Maurits, Frederik Hendrik), Drie Engelse bruidjes (Mary

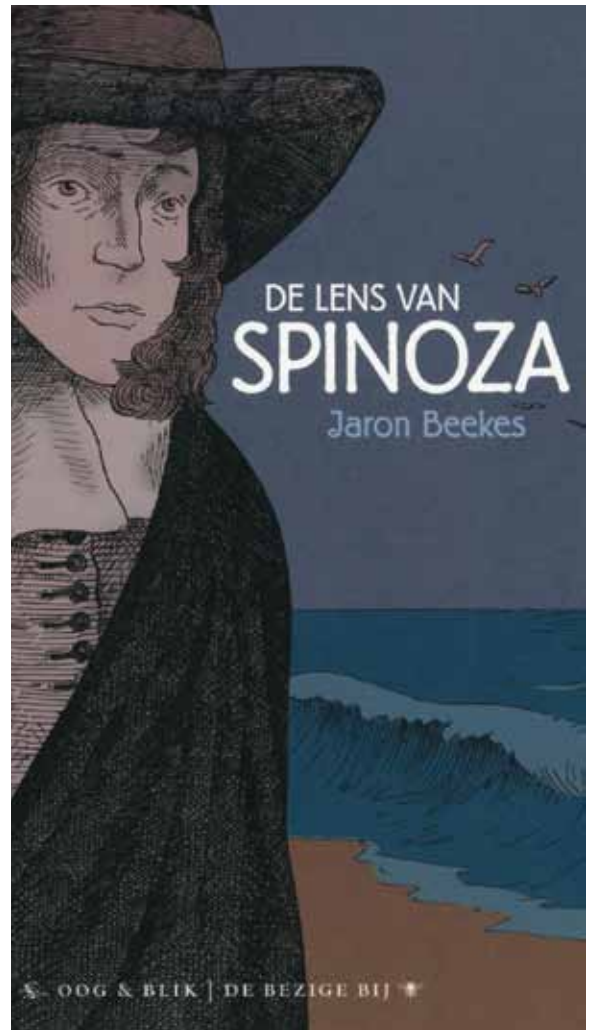
Toegankelijke maar oppervlakkige strip over Spinoza

Henrietta Stuart, Mary Stuart II, Anna van Hannover) en De Willem-koningen (Koning Willem I, II en III), om maar een paar hoofdstuktitels te noemen. Voor alle drieëntwintig personen zijn er twee (Lodewijk en Filips Willem van Nassau) tot zestien (Beatrix) pagina's. Vlot worden biografische gegevens uitgeserveerd, worden verbanden aangegeven en eigenaardigheden en roddels beschreven. Het boek is duidelijk zo toegankelijk mogelijk geschreven, met soms ergerlijke zinnen als 'Welkom in de Tachtigjarige Oorlog'. Ik laat mijn kritiek bij dit punt, juist omdat dit boek meer is dan de gemiddelde Oranje-propaganda. Aerden en Koesen leunen daarbij flink op auteurs als Kikkert, Van Ditzhuyzen en Fasseur, maar ook bijvoorbeeld op Annejet van Zijl. Voor hen is het duidelijk, de drie dames koninginnen (ze spreken van een 'era van 123 jaar') hebben het beter gedaan dan de Willem-koningen. En dat terwijl het ambt vanaf het aantreden van Willem I tot heden een 'krimpend ambt' is. 'Dat begon al bij Willem I en bijna tweehonderd jaar later, bij het aantreden van de vierde koning, Willem-Alexander, zou dat proces nog altijd aan de gang zijn.' (blz. 109). *Van Willem tot Willem* is een boek voor iemand die rap zijn kennis over de Oranjes wil opfrissen.

Ger Jan Onrust

Stijn Aerden, Wim Koesen,
Van Willem tot Willem. Een kleine geschiedenis van Oranje
(Thomas Rap: Amsterdam, 2013),
240 blz., € 17,90

Een stripverhaal maken over het leven en denkbeelden van een filosoof maakt dat leven en ideeën toegankelijk. Het gevaar is echter dat het zo toegankelijk wordt dat het oppervlakkig blijft. Zoals vele grafische biografieën, lijdt ook *De lens van Spinoza*, over leven en werken van de Joodse afvallige verlichtingsdenker Baruch de Spinoza hier aan. Het is een mooi, fraai in grijstinten getekend, enigszins geromantiseerd verhaal, maar levert geen nieuwe inzichten op. Baruch de Spinoza (1632 – 1677) was zoon van een Sefardische handelaar. Hij was een succesvolle lenzenslijper, maar is natuurlijk vooral bekend vanwege zijn (vooral postuum uitgegeven) filosofisch werk. In 1656 – het boek opent hiermee – wordt Spinoza uit de Portugees-Joodse gemeenschap gezet, volgens Beekes wegens zijn (nog ongepubliceerde) ideeën. Of dat zo is, is de vraag, waarschijnlijk zal ook zijn weigering (als oudste zoon) om de failliete boedel van zijn overleden vader over te nemen een rol hebben gespeeld. Baruch, die zich later Benedictus laat noemen, maakt daar niet om en gaat in de leer bij Franciscus van den Enden, een van zijn geloof gevallen jezuïet. Hij ontwikkelt zijn ideeën, correspondeert en discussieert daarover en publiceert anoniem. Dat is maar goed ook, want zijn logische uitleg van de Bijbel en opvattingen over godsdienstvrijheid zijn omstreden. De ideeën van Spinoza komen in de biografie in gesprekken met zijn vrienden Jarig Jelles, Adriaan Koerbach (veroordeeld wegens godslastering), Simon de Vries, de arts Lodewijk Meyer en Jan Rieuwerts, zijn uitgever, tot de lezer. *De lens*

J. Beekes, *De lens van Spinoza* (Oog & Blik/De Bezige Bij: Amsterdam 2011), 160 blz. € 17,50

van Spinoza geeft inderdaad, zoals de flaptekst zegt 'een beeldende, toegankelijke en originele inleiding' op het werk van Spinoza. Origineel, in de zin dat het de eerste grafische biografie is. Wie echt originele denkbeelden over Spinoza wil lezen kan beter bij Jonathan Israel terecht, maar dat vraagt wellicht te veel van leerlingen.

Ger Jan Onrust

Ook crisis in zeventiende-eeuwse winkelstraten

Wanneer je tegenwoordig door een winkelstraat loopt, valt direct op dat er diverse winkelpanden leeg staan. Het is crisis, maar dit is natuurlijk niets nieuws. Al in de zeventiende eeuw gingen veel winkels failliet, bijvoorbeeld de winkel in thee van Lambertus Brouwer in de Nes bij de Halsteeg in Amsterdam. 'Zes lege theebussen van blik, een toonbank met een winkel, een schaalje met een half pond aan bijbehorende gewichten, een houten lade om de gewichten in te bergen, ijzer (...) en enige rommeling. Op het venster staat als herkenningsteken een houten theebus (...).' Deze notitie komt uit een notarieel archief van Amsterdam. Het is één van de vele archieven die Clé Lesger heeft geraadpleegd om te achterhalen hoe een winkel eruit zag in de vroegmoderne tijd. In zijn boek onderzoekt Lesger de locatiepatronen van de detailhandel van 1550 tot 2000. Het gaat om vragen als: waar zijn winkels gevestigd en waarom juist daar? Door gebruik te maken van het computerprogramma Space Syntax Analysis kan de auteur aantonen dat winkels gevestigd zijn op de best toegankelijke plaatsen in de stad. Het bewinkelingspatroon blijkt eigenlijk al eeuwenlang hetzelfde te zijn. Het hart van het Amsterdamse winkellandschap is de Dam met de belangrijkste aanloopstraten daaromheen. Pas na de Tweede Wereldoorlog, wanneer moderne winkelcentra opkomen, verandert dit. Wat steeds vernieuwt, is het uiterlijk en het interieur van winkels. In de zeventiende eeuw hebben Amsterdamse panden nog een houten onderpui met daaraan een luifel en uithangborden die bedoeld zijn als herkenningsteken en reclame. Twee eeuwen later zijn

de luifels in de populaire winkelstraten verdwenen en zijn er etalages en uithangborden voor in de plaats gekomen. Dit alles is in vier delen beschreven. In elk deel komt aan bod hoe Amsterdam er ruimtelijk gezien uitziet, waar de winkels zich bevinden en hoe deze er van binnen en buiten uitzien. Het onderzoek wordt gestaafd door bronnen en archiefstukken, die achterin het boek uitgebreid worden toegelicht. Ook is het werk ruim voorzien van kaarten en afbeeldingen om een helder beeld te krijgen van hetgeen dat beschreven wordt. Het geheel leest prettig, want Lesger leidt de lezer door het boek door zo nu en dan samen te vatten wat eerder verteld is en te melden wat nog

gaat komen. *Het winkellandschap van Amsterdam* is, kortom, een goed geschreven en mooi vormgegeven boek. Voor het geschiedenisonderwijs biedt het een mooie kans om eens thematisch door diverse tijdvakken te lopen en te kijken hoe Amsterdam in de loop der tijd ruimtelijk is veranderd. Leerlingen zouden vervolgens kunnen uitzoeken hoe dat in hun eigen stad is verlopen. Ook een link met vakken als aardrijkskunde en economie is mogelijk door leerlingen eens door hun eigen stad te laten wandelen en hen een verklaring te laten bedenken voor de lege winkelpanden die je nu zo vaak tegenkomt.

Lisa Oskamp ■

Clé Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Uitgeverij Verloren, Hilversum 2013), 472 blz., € 40

Doe het voor Paul Baumer

Ik herinner me nog scherp die ene zin uit dat indrukwekkende boek. ‘Hij sneuvelde in oktober 1918, op een dag, dat het zó rustig en stil was op het gehele front, dat het legerbulletin zich tot dat ene zinnetje bepaalde: “Van het westelijk front geen nieuws”.’ Wie zijn klasieken kent, weet dat ik het heb over het boek van Erich Maria Remarque met dezelfde titel als dat ene zinnetje.

De laatste zinnen van het boek ontroerden me: ‘Hij was voorover gevallen, en lag op de grond, alsof hij sliep. Toen men hem om-draaide, zag men dat hij niet lang geleden kon hebben; over zijn gezicht lag zulk een rust, dat het wel leek, alsof hij dankbaar was, dat het zó met hem afgelopen was.’

‘Moet dat eigenlijk wel, de herinnering aan doden levend houden?’

De informatiestroom, discussies en beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog draaien in dit herdenkingsjaar op volle toeren. *Big business* voor kranten, media en de filmwereld. In het onderwijs wil geen collega de Eerste Wereldoorlog overslaan. Maar moet dat eigenlijk wel: de herinnering aan doden levend houden? Met de rug naar de toekomst gaan staan om het verleden dat nooit meer terug komt, te onderzoeken, te bewonderen of te verafschuwen?

Ik zal u mijn persoonlijke antwoord geven. Ik doe het voor Paul Baumer. Paul is de hoofdpersoon uit de roman van Remarque. Paul is een Duitse student die veel van tekenen houdt. De Eerste Wereldoorlog is uitgebroken. Er is geen plaats meer voor kunst. Paul en zijn vrienden moeten naar het front. Daar worden ze aangevoerd door Stanislaw Katzinsky, een oude, ervaren soldaat, die door iedereen Kat genoemd wordt. Al snel komen de jonge soldaten erachter dat oorlog geen spelletje is. De eerste vrienden worden gedood en de soldaten leven in grote onzekerheid. Paul raakt gewond, wordt verpleegd en gaat dan op verlof naar huis. Maar de ver-

schrikkingen en angsten van de loopgravenoorlog maken het onmogelijk terug te keren naar de normaliteit van het leven thuis. Paul is aangetast door de werkelijkheid van de oorlog en kan niet meer onbezorgd zijn. Hij stapt in het landschap van zijn jeugd rond, maar kan er niet meer in leven.

Remarque laat Paul voortdurend over zijn belevenissen nadenken. Paul interpreteert – en dat is het bijzondere van de roman – zijn ervaring en de werkelijkheid niet vanuit een geloof of ideologie. Het ontbreken van de vragen naar de sociale, economische en politieke oorzaken en gevolgen van de oorlog, geven het boek een enorme kracht. Het boek imponeert door de ogenschijnlijk eenvoudige beschrijvingen van vreselijke situaties, de soms bizarre verwevenheid van positieve en negatieve gebeurtenissen. De lezer kan niet aan de verbeelde werkelijkheid ontsnappen.

Paul Baumer overstijgt nationale en ideologische grenzen. Door deze spiegel van de tijd word ik geconfronteerd met mezelf. In die zin vallen verleden en heden samen. Ik leer mezelf en anderen een klein beetje meer kennen en begrijpen. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Russell Shorto tijdens de Nacht van de Geschiedenis, foto Nationaal Historisch Museum.

Russell Shorto houdt Mandeville Lezing

De Amerikaanse schrijver, historicus en journalist Russell Shorto spreekt op donderdag 5 juni 2014 de negentiende Mandeville Lezing uit. De titel van zijn Engelstalige lezing luidt: *The Advantage of Threat: Water, Commerce and the Dutch*. In zijn speech gaat hij onder andere in op Rotterdam. De Erasmus Universiteit Rotterdam verleent dit maatschappelijke eredoctoraat aan Russell Shorto vanwege zijn inspanningen om de culturele relatie tussen Nederland en de VS te verbeteren en de frisse blik die hij in zijn boeken biedt op de Nederlandse geschiedenis. Zo maakt hij de geschiedenis van Nederland in brede zin toegankelijk voor een groot, internationaal publiek.

De Mandeville Lezing vindt plaats op donderdag 5 juni 2014 om 16.00 uur in de aula van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Aanmelden via www.eur.nl/mandeville

Didactiekconferentie

De Didactiekconferentie vindt dit jaar plaats op vrijdag 31 oktober en zaterdag 1 november in Huize Bergen te Vught. Ook dit jaar staan er motiverende en inspirerende workshops op het programma, van onder andere de Anne Frank stichting, ProDemos en de schervenworkshop van Museum Het Valkhof in Nijmegen. Op zaterdag houdt Koen Henskens een interactieve lezing met de titel: 'Het verleden van de toekomst'. Nelleke Noordervliet sluit de conferentie af met een lezing. De komende maanden komt er meer informatie over aanmelden en het programma. Noteer de datum vast in uw agenda!

Romeinenfestival

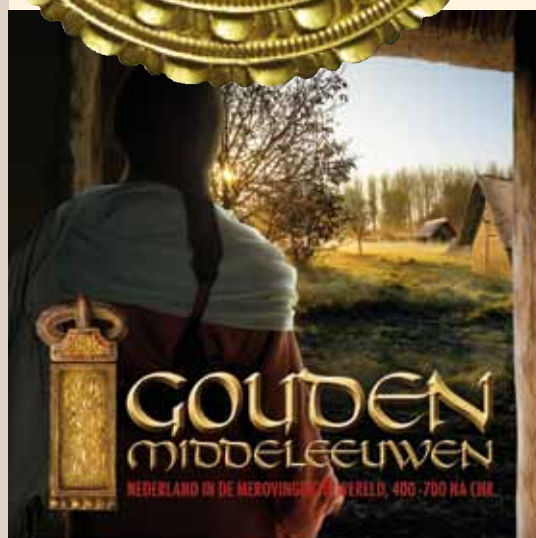
Ter afsluiting van de eerste Nationale Romeinenweek wordt op 31 mei en 1 juni het Romeinenfestival op het Kops Plateau in Nijmegen gehouden. Waar eens duizenden Romeinse soldaten en ruiters gelegd waren, is te ervaren hoe het er tweeduizend jaar geleden op deze plek aan toe ging. Het belooft een spektakel te worden met onder andere Romeinse kampementen, vernieuwende shows, een beleevingsveld met workshops, kinderplein en een thematisch lezingenprogramma. Kijk voor meer informatie op www.romeinenweek.nl

Gouden medaillon uit Velp. Collectie en foto: De Nederlandse Bank Amsterdam.

Gouden Middeleeuwen

Hoe was het om te leven in tijd van de Merovingische koningen (400-700 na Chr.), ná de Romeinen en vóór Karel de Grote? Dat dit geen sombere en donkere tijden waren, zoals vaak wordt gedacht, maar juist gouden tijden, laat het Rijksmuseum van Oudheden zien in de overzichtstentoonstelling *Gouden Middeleeuwen. Nederland in de Merovingische wereld*. De bezoeker ziet spectaculaire goudschatten en vondsten uit grote grafvelden zoals sieraden, luxe glaswerk en wapens, en hoort nieuwe verhalen over voorspoed, welvaart, wonen, werken, begraven, (internationale) handel, rituelen en geloof.

Gouden Middeleeuwen is te zien tot en met 26 oktober 2014. Zie ook www.rmo.nl/goudenmiddeleeuwen

Winnaars boek Dick Berents

In Kleio 1 verlootten wij tien exemplaren van het boek *Stalin en Hitler komen in de hemel* van Dick Berents. De volgende lezers hebben een boek gewonnen: H. Top, Gep Hoogendijk, Laura de Roos, Marjolein Hartman, Ank Engel, Bram Weltings, Annemarie Speetjens, Karin Bekkenutte, C.G. Haarman en Lex Stam. Allemaal van harte gefeliciteerd! De boeken zijn inmiddels opgestuurd.

Themadag / nascholing DAT MOET JE IN CONTEXT ZIEN

vrijdag 20 juni
Universiteit van Amsterdam

- Lezing **Frits Boterman** over **Duitsland 1871-1939**
- **Rondtafelgesprek** over **CE Nieuwe stijl**
- **Inspiratietafels** met **best practices** van docenten
- Vier **workshops** door vakdidactici UvA

LEZING | Bij zijn afscheid als hoogleraar moderne Duitse geschiedenis publiceerde **Frits Boterman** zijn magnum opus, *Cultuur als macht*, over (onder meer) de vraag hoe een hoogontwikkelde samenleving als de Duitse kon vervallen tot de totalitaire barbarij van de nazi's. Een 'faustiaans pact', stelt Boterman, die zijn lezing zal toesnijden op de historische context 'Duitsland 1871-1939' uit het nieuwe examenprogramma.

CE NIEUWE STIJL | Hoe bereiden we onze leerlingen voor op het **centraal examen** van **2015**, waarin voor het eerst oriëntatiekennis en de historische contexten bevestigd worden? Gesteund door een panel van (ervarings)deskundigen wisselen we ideeën en ervaringen uit. Ingeleid door een docent van een van de pilotscholen.

WORKSHOPS | **A Differentiatie** in de geschiedenisles: Hoe kun je recht doen aan verschillen in tempo en niveau, en toch 'de boel bij elkaar houden'? (Marc Kropman) | **B Geschiedenis Nederlandse democratie en rechtsstaat:** Van verplicht nummer tot pronkstuk van je examenprogramma (Brenda Stam) | **C Taalgericht vakonderwijs en causaal redeneren:** de rol van taal in historisch leren redeneren (Jannet van Drie & Gerhard Stoel) | **D Toetsen** als gids: Hoe je toetsen kunt weven rond **leerlijnen** van oriëntatiekennis en historisch denken (Marcel van Riessen)

Locatie: UvA, Roeterseiland, Amsterdam. **Tijd:** 09.30-16.00 uur. **Kosten:** 120 euro (leden UvA-netwerk 70 euro), incl bundel met materiaal. **Aanmelden:** via www.ivgd.nl

Hoe God verdween uit de geschiedenis

Edith van Gameren gaf geschiedenisles in het voortgezet onderwijs en is educatief auteur voor geschiedenis-methodes.

Het feestdagenseizoen is weer bijna achter de rug. Een aaneenschakeling van vrije dagen die voor bijna het hele land hun oorspronkelijke relevantie hebben verloren. Altijd lekker hoor, zo'n paas-, pinkster- of Hemelvaartsdag, maar waar gaat het eigenlijk over? Bij het jaarlijkse tv-spektakel *The Passion* riep presentator Beau van Erven Dorens dat de helft van de Nederlanders niet meer weet waar Pasen over gaat. Met het evangelie volgens Marco Borsato en Bløf, met hoofdrolspelers uit *Studio Sport*, *Idols* en *Volendam*, probeert de EO de paaskennis wat aan te wakkeren. Dit jaar in Groningen. De Groningse middenstand verspreidde een kleurplaat waarop het kruis was gesitueerd tussen de paashazen en het paasverhaal werd samengevat als 'Er gaat niets boven Groningen'.

'Dat het heel naar is om op een brandstapel te eindigen, begrijpt iedereen'

Ook in de klas merk je dat je qua christendom nergens meer van uit kan gaan. Om de kerkscheuring uit te leggen, moet je eerst uitleggen wat zo'n kerk dan is. En om die kerk uit te leggen, moet je vanaf nul vertellen wat het christendom is. Godzijdank (haha) heb je de aansprekende aflatenhandel om invoelbaar te maken waar Maarten Luther nou eigenlijk een probleem mee had. En dat het heel naar is om op de brandstapel te eindigen, begrijpt iedereen. Maar wat is de *big deal* van excommunicatie?

Zelfs onder intellectuelen is Bijbelse ongeletterdheid eerder iets om trots op te zijn dan om gêne over te voelen. We liggen er niet van wakker dat God verdwijnt, ook uit de geschiedenis. Docenten zijn misschien bang met bekeringspraatjes te worden geassocieerd of snappen zelf ook niet waarom er zo veel Maria's in religieuze kunst te vinden zijn en nooit eens een kerstboom.

Zanger en muzikant Hennie Vrienten vertelde vorig jaar bij *Zomergasten* dat hij zichzelf beschouwde als 'cultureel katholiek'. Ik vond dat een mooi concept. Je hoeft het niet te geloven, maar je wilt je eigen achtergrond begrijpen. Het christendom hoort bij Nederland zoals drop, de HEMA en kroketten. De evolutietheorie, ja die kan wel zonder God. Maar de geschiedenis niet.

Om iets van het nationale verleden te snappen kun je zonder drop, de HEMA en kroketten, maar niet zonder een flinke dosis cultureel christendom.

Beatrice de Graaf.

Strijders in het buitenland

De *Anton de Komlezing* 2014 met als titel *De vlam van het verzet. Nederlandse strijders in het buitenland, vroeger en nu* wordt gehouden door Beatrice de Graaf, hoogleraar History of International Relations & Global Governance aan de Universiteit Utrecht. De Graaf vraagt zich hierin af waarom Nederlandse burgers kozen en kiezen voor oorlog en geweld, voor de hitte van het front en de adrenaline van het opgejaagd zijn. En bekijkt mogelijke manieren om de trend van 'foreign fighters' (Nederlanders die vechten in een buitenlandse strijd) te keren.

De *Anton de Komlezing* 2014 door Beatrice de Graaf vindt plaats op 19 juni 2014 in het Verzetsmuseum Amsterdam. Aanvang 19.30 uur. Kaarten kosten 5 euro. Reserven via tel. 020-6202535 of mail naar lezingen@verzetsmuseum.org.

Geschiedenis van Gelderland

Het nieuwe toeristische project 'Beleef de Spannende Geschiedenis van Gelderland' brengt de geschiedenis van tweehonderd cultuurhistorische plekken in Gelderland dichterbij het publiek. Dit aan de hand van acht tijdlijnen: Prehistorie, Romeinen en Bataven, Middeleeuwen en hertogdom Gelre, Buitenplaatsen en Landgoederen, Leven langs de Linie, Industrieel Erfgoed, de *Liberation Route* en de Koude Oorlog. Voor meer informatie: www.spannendegeschiedenis.nl.

VGN op Twitter

De VGN en Kleio zijn sinds kort te volgen op Twitter. Via het account **@gsonderwijs** wordt er getwitterd over relevante bronnen en websites voor het onderwijs, interessante nieuwtjes over het vak en alles wat nog meer interessant kan zijn voor docenten geschiedenis.

Verzoek aan VGN-leden

Wilt u zo vriendelijk zijn om uw actuele emailadres in te vullen op de VGN website, in verband met het compleet maken en bijwerken van de ledenlijst van de VGN. Het bestuur wil de lijst graag actueel maken, om u op de hoogte te kunnen houden van activiteiten. Er zijn veel leuke plannen, dus het is de moeite waard! Het formulier is te vinden op www.vgnkleio.nl

Reistips van docenten

Bijzondere abdij in de Dordogne

Daan van Leeuwen, docent geschiedenis en redacteur van *Kleio*, is gefascineerd door middeleeuwse kunst en architectuur. Hij bezocht afgelopen zomer de abdij van Cadouin in de Dordogne. Het klooster, dat op een van de wegen naar Santiago de Compostella ligt, heeft twee gezichten: een sombere romaanse buitenkant uit de twaalfde eeuw en een rijkversierde gotische binnenzijde uit de vijftiende eeuw. Als u door de Gotische zuilengang loopt, wordt u omringd door beelden van zandsteen, geschilderde familiewapens van donateurs en decoratieve laatmiddeleeuwse zuilen. Ze vertellen uiteenlopende verhalen en u krijgt tijdens het lopen onder de kloostergewelven een idee van de laatmiddeleeuwse normen en waarden die gebruikelijk waren in Zuid-Frankrijk. Er is een uitgebreide *audioguide* in het Nederlands beschikbaar.

Hebt u ook een bijzondere reistip voor uw collega's? Stuur dan een mailtje naar redactie@vgnkleio.nl en wie weet staat uw tip volgende keer in Kleio!

Docentenseminar Onderwijs en nationaal-socialisme

De Anne Frank Stichting organiseert voor docenten (ook in opleiding) uit het voortgezet onderwijs een studieprogramma in samenwerking met het *Haus der Wannsee Konferenz* in Berlijn. Tijdens het seminar, dat plaatsvindt van 15 tot 21 oktober, wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgung. De nadruk ligt op ouderschap, de kracht van authentieke plaatsen in het onderwijs en de invloed van het nationaal socialisme op het onderwijs. Het programma bestaat afwisselend uit workshops en lezingen.

In Berlijn worden o.a. Topografie des Terrors, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen, het Anne Frank Zentrum, Blindenwerkstatt Otto Weidt en het Denkmal für die ermordeten Juden Europas bezocht. Er is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Deelname aan het studieprogramma is kosteloos, ook eten en overnachtingen worden vergoed. De reiskosten van en naar Berlijn zijn echter voor eigen rekening. Voor meer informatie en aanmelding zie www.annefrank.org/docenten of mail naar docenten@annefrank.nl. Graag ontvangen we een korte motivatie voor deelname én een ondersteunende brief van een leidinggevende vóór 15 juni 2014. Voertaal tijdens het seminar is Engels.

Ruimte voor promotieonderzoek

Had u altijd al plannen om te promoveren, maar miste er tijd en geld? DUDOC-ALFA biedt bevoegde VO-docenten en leraren-opleiders de mogelijkheid om, naast hun baan in het voortgezet of hoger onderwijs, vier jaar lang een promotieonderzoek uit te voeren op het terrein van de vakdidactiek van de geesteswetenschappen.

Wie werkzaam is in het voortgezet onderwijs of aangesteld is als lerarenopleider, kan een aanvraag indienen op een van de onderzoeksthema's zoals omschreven in het DUDOC-ALFA programma. Een van de voorwaarden is dat u een aanstelling voor onbepaalde tijd hebt en op het moment van het indienen van een aanvraag minstens een jaar in dienst bent bij een onderwijsinstelling gefinancierd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Bent u al gestart met een promotieonderzoek, dan kunt u ook reageren. Met de promotiebeurs kan gedurende vier jaar een vervanger worden aangesteld voor maximaal 0,6 fte.

Verdere details zijn te vinden op www.vakdidactiekgw.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn een cryptische omschrijving van een historische gebeurtenis. **Welke historische gebeurtenis zoeken we?**

Stuur uw antwoord voor 5 juni naar redactie@vgnkleio.nl. Inzenden kan ook via de website www.vgnkleio.nl/kleio.

2506

Het antwoord op de HistoCrypto uit Kleio 2 was: Wenen. De aanwijzingen waren: Weense wals, Mozart, huilen en het Congres van Wenen. De winnaar is Gersom Olthof uit Haarlem. Hij wint een boekenbon van 20 euro. Van harte gefeliciteerd!

Zeer zeldzaam misbaksel - ca. 1650, vondst uit archeologische opgraving Delft.

Prinsenhof is weer open

Museum Prinsenhof Delft is weer open na een grootscheepse verbouwing. De nieuwe presentatie laat zien hoe Delft en de Delftenaren met creativiteit, innovatie en handelsgeest hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van Nederland. Het museum schenkt ruim aandacht aan drie iconische thema's waaraan Delft zijn nationale betekenis en zijn internationale bekendheid te danken heeft: *Willem van Oranje*, *Delfts Blauw* en *Meesters in innovatie*. Verrassende, interactieve presentaties met bijzondere collectiestukken vertellen de rijke geschiedenis van Delft en Nederland.

Meer informatie over het Prinsenhof is te vinden op de website www.prinsenhof-delft.nl.

ProDemos Binnenhof voor scholen

Combibezoek Ridderzaal, Gevangenpoort én Nationaal Archief

Breng dit najaar met uw klas een bezoek aan de Ridderzaal, Museum de Gevangenpoort én het Nationaal Archief.

Uw leerlingen ervaren de geschiedenis van de 17e eeuw op locatie en zien bijzondere historische documenten, zoals het Plakkaat van Verlatinghe.

Geschikt voor bovenbouw havo-vwo/€ 8,50 per leerling

Dagprogramma Republiek

ProDemos heeft ook een dagprogramma over de Republiek in de 17e eeuw. Deze variant bestaat uit een bezoek aan de Tweede Kamer, een historische speurtocht, educatieve onderdelen en, indien mogelijk, een bezoek aan de Eerste Kamer.

Geschikt voor bovenbouw havo-vwo.

Dit programma heeft een gratis variant en een betaalde variant (inclusief bezoek aan de Ridderzaal en/of Museum de Gevangenpoort).

Schrijf nu in voor het
schooljaar 2014-2015 op
www.prodemos.nl/binnenhofvoorscholen

SCHOOLJAAR 2014/2015 IN HET
RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN:

TIJDVAKKENRONDELEIDINGEN
VOOR BOVENBOUW HAVO EN VWO

STUDIEDAG TIJDVAKKEN
OP MAANDAG 29 SEPTEMBER 2014

MUSEUMDOCENT IN DE KLAS